वा छन्दसीत्येव—शमीं च, शम्यं च । गौरीं च, गौर्यं च ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

'पूर्वः' इत्येव । सम्प्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । यजि—इष्टम् । वपि–उप्तम् । ग्रहि–गृहीतम् । सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते ।

वा छन्दसीत्येव–मित्रावरुणौ यज्यमानौ ।

पदमञ्जरी

वा छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन सम्बद्ध्यते, अन्यथा भाषायां न स्यात् । *शम्यं चेति* । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ *सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यादिति* । कथं पुनः सामर्थ्यम्, यावता संहितायां यण् विधीयते, असंहितायां संप्रसारणं चरितार्थम्? नैतदस्ति; 'संहितैकपदे नित्या' इति वचनात् ।

वा छन्दसीत्येवेति । पूर्ववद्वाक्यभेदेन सम्बन्धः । *यज्यमान इति* । नन्विदानीमेवोक्तम्–विगृहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति, तत्कथमत्र यणादेशः ? अत आह–*पूर्वत्वविधाने हीति* । सत्यम्, अनारब्धे पूर्वत्वे विगृहीतश्रवणं प्राप्नोति, सम्प्रसारण-

न्यासः

स्त्रिमात्रस्य स्थानिनोऽन्तरतमस्त्रिमात्र एव स्यात्, पूर्वग्रहणे तु सति यथाजातीयक एव पूर्वः, तथाजातीयक एव द्विमात्रो भवति ।

वा च्छन्दसीत्येवेत्यादि । यदि तर्हि 'वा च्छन्दसि' इत्यनुवर्त्तते, तेन सहास्यैकवाक्यतायां भाषायां परपूर्वत्वं न सिध्यति ? नैतदस्ति; यस्मात् तदिहानुवर्त्तमानं पूर्ववद् वाक्यभेदेन च्छन्दस्येव विकल्पं करोति, न भाषायाम् ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ सम्प्रसारणस्य यणादेशो मा भूदित्येवमर्थमिदं परपूर्वत्वं विधीयते । यदि चात्र यणादेशः स्यात्, तदा सम्प्रसारणविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यादेव यणादेशो न भविष्यति, तत् किमर्थमिदं विधीयते ? इत्याह—**सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यादित्यादि** । सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद् यणादेशो न भवतीति विगृहीतस्याकृतसंहिताकार्यस्य श्रवणं प्राप्नोति, तस्मान्मा भूदेष दोष इति परपूर्वत्वं विधीयते ।

वा च्छन्दसीत्येवेत्यादि । अत्रापि पूर्ववद् वाक्यभेदो द्रष्टव्यः; अन्यथा भाषायां न स्यात् । **यज्यमान इति** । परपूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशः । कथं पुनरत्र यणादेशः, यावता विगृहीतस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्, इदानीमेव ह्युक्तम्—सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्यैव श्रवणे प्राप्ते परपूर्वत्वं विधीयते ? इत्यत आह— **परपूर्वत्वविधान**

परपूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्सम्प्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव ।

अन्तरङ्गे चाचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्सन्निपतिते पूर्वत्वं न भवति—शकह्वौ, शकह्वर्थम् ॥

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेका-

पदमञ्जरी

विधानं व्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति तत्प्रतिपत्तिविषये अर्थवत्सम्प्रसारणमिति पूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशो भवत्येव, 'सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्', यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमवस्थितं तदन्तर्भूतो योऽच् तेनैव सह यथा स्यात्, इह मा भूत्—शकह्वौ, शकह्वर्थमिति, शकान् ह्वयतीति क्विपि यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, योऽन्यो धातोराकारः तस्मिन्नेवाङ्गेऽन्तर्भवति तस्य तावत् पूर्वत्वम्, विभक्त्योकारोऽर्थशब्दाकारश्च न तस्मिन्नङ्गेऽन्तर्भवत इति तयोः पूर्वत्वं न भवति । अत्र परिहारः—यणः स्थाने य इक् स संप्रसारणम् , एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः, वर्णाश्रयत्वाच्चान्तादिवद्भावोऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावन्न सम्प्रसारणम्, किं पुनः, तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभावः । सम्प्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् सम्प्रसारणव्यपदेशः । वृत्तिकारस्तु सम्प्रसारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह—*अन्तरङ्गे चेति* ।

न्यासः

इत्यादि । अनारब्धे हि परपूर्वत्वे विगृहीतस्यैव श्रवणं प्राप्नोति, मा भूत् सम्प्रसारणस्य वैयर्थ्यमिति कृत्वा । सति तु परपूर्वत्वे यत्र परपूर्वत्वम्—इष्टमित्यादौ, तत्रार्थवत् सम्प्रसारणम् । अतः परपूर्वत्वाभावापक्षे यणादेशो भवत्येव । अथेह कस्मान्न भवति—शकह्वौ, शकह्वर्थमिति; अत्र हि शकं ह्वयतीति क्विप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् , परपूर्वत्वम् , तस्य 'अन्तादिवच्च' इति सम्प्रसारणग्रहणेन ग्रहणात् सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोरेकादेशस्य सम्प्रसारणस्य व्यपदेशभावत्वात्; औकारेऽर्थशब्दे च चपरतो व्यवस्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वं प्राप्नोति ? इत्यत आह—**अन्तरङ्गे चाचीत्यादि** । योऽयं ह्वयतेरेचः स्थाने विहित आकारः स सम्प्रसारणस्यान्तरङ्गः प्रत्यासन्नः; उभयोरप्येकधात्वन्तर्गतत्वात् । औकारोऽर्थशब्दाकारश्च विप्रकृष्टः । विप्रकृष्टस्तु देशतः कालतश्च, यदाह—**बाह्य इति** । यस्य धातोः सम्प्रसारणमवयवः, तत्रानन्तर्भावाद् बाह्यः । कालतश्च, यदाह—**पश्चात् सन्निपतित इति** । पूर्वरूपविधानकालादुत्तरकालं सन्निहित इत्यर्थः । तत्र सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरचोः प्रत्यासत्तेरन्तरङ्गो योऽच् तत्रेदं वचनं प्रवर्त्तते, तत्र चरितार्थमिति विप्रकृष्ट औकारादौ पश्चात् सन्निहितेन भवति ॥

देशो भवति । अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अयवादेशयोरयमपवादः ।

एङ इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् ? चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ? वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् ? वायवायाहि ॥

ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥

'एङः' इति वर्त्तते, 'अति' इति च । एङ उत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । अग्ने स्वम् । वायोरागच्छति । वायो स्वम् ।

अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

पदमञ्जरी

देशतो विप्रकर्षोऽत्र बाह्यत्वेनोपवर्णितः ।
कालतो विप्रकर्षस्तु पश्चादुपनिपाततः ॥

धातावनन्तर्भावकृतं बाह्यत्वम् पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

ङसिङसोश्च ॥ एङ उत्तरयोरिति । एङ उत्तरौ यौ ङसिङसौ, तयोर्यः सम्बन्ध्यकारः,तस्मिन् परत इत्यर्थः । *अग्नेरागच्छति, अग्नेः स्वमिति ।* यद्यपि द्वावेङौ, ङसिङसावपि द्वावेव; तथापि यथासङ्ख्यं न भवति, न ह्यत्र ङसिङसोः काय विधीयते, किं तर्हि ? तत्सम्बन्धिन्यति; स चैक एव । अथापि सम्बन्धिभेदेन तस्य भेदः स्यात् ? एवमपि न दोषः; 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः', 'धातोः' इत्यादिनिर्देशात् ॥

न्यासः

एङः पदान्तादति ॥ अग्नेऽत्रेति । 'सम्बुद्धौ च' इति गुणः ॥

ङसिङसोश्च ॥ एङ उत्तरयोरित्यादि । एङ उत्तरौ यौ ङसिङसौ तयोः सम्बन्ध्यवयवो योऽत् तस्मिन् परत इत्यर्थः । अग्नेरागच्छतीति । 'घेर्ङिति' इति गुणः । अथ कस्मादत्र यथासंख्यं न भवति, एङावपि हि द्वौ, ङसिङसावपि द्वावेवेति प्राप्नोति ? नैष दोषः; न ह्यत्र ङसिङसोः परतः कार्य्यं विधीयते, किं तर्हि ? तत्सम्बन्धिन इति, स चैक एव । अथापि सम्बन्धिभेदेन भेदः स्यात् ? एवमप्यदोषः; चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते । एवं च समुच्चयो भवति यद्येकैकस्यैङो ङसिङसोः प्रत्येकमपि परतः परपूर्वत्वं भवति; नान्यथा । 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः', 'ओरावश्यके' इति च निर्देशस्तदभावं ज्ञापयति । लक्षणव्यभिचारचिह्नेन वा । अल्पाच्तरस्य ङसः परनिपातेन यथासंख्याभावोऽवसीयते ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

'ङसिङसोः' इत्येव। ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति। होतुरागच्छति। होतुः स्वम्। द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति 'उरण् रपरः' इति रपरत्वमत्र कृत्वा 'रात्सस्य' इति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

'ङसिङसोः' इति वर्त्तते, 'उत्' इति च। ख्यत्यादिति खिशब्दखी-

पदमञ्जरी

ऋत उत् ॥ द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि। न्यायप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, न पुना रपत्वेऽक्रियमाणे किञ्चिदनिष्टम् 'ऋतः' इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, 'उन्यो-र्ग्रहः' 'प्रेस्त्रोऽयज्ञे' इत्यादौ न भवति। 'उत्' इत्यपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तर्यतो हि द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति। ननु 'भाव्यमानोऽणसवर्णान्न गृह्णाति' इति? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति' इति, तेनामूभ्यामित्यत्र 'अदसोसेर्दादु दो मः' इति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारो भवति। इह गम्लृप्रभृतिभ्यो ङसिङसोः कृतयोः ऋकरलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानाद-स्मिन्नुत्वे लपरत्वे च कृते संयोगान्तलोपे गमुलिति रूपं भवति ॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ खिशब्दखीशब्दयोरित्यादि। यणादेशे कृते तुल्यरूपत्वाद् द्वयोरपि ग्रहणम्। एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेशं कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतः; अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे दीर्घयोर्न स्यात्, दीर्घयोर्ग्रहणे ह्रस्वयोर्न-

न्यासः

ऋत उत् ॥ द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थान इत्यादि। किं पुनर्होतुरित्यादावनिष्टं स्याद् यदि रपरत्वं न क्रियेत ? न किञ्चित्; न्यायतस्तु प्राप्नोति रपरत्वमपि, तद-वश्यं कर्त्तव्यम्। तमेव न्यायं दर्शयितुम्—'द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने' इत्युक्तम्। **ऋत इति** तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। तेन 'उन्योर्ग्रः' 'प्रे स्त्रोऽयज्ञे' इत्यादौ न भवति। **उदित्येतदपि** तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तरतम्याद् द्विमात्रस्य स्थाने द्विमात्र एव प्राप्नोति। ननु च 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इति सवर्णानां ग्रहणं न भविष्यतीति तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—भवत्यत्र ह्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णस्य ग्रहणमिति। तेनामू, अमूभ्यामित्यत्र 'अदसो-ऽसेर्दादु दो मः' इति दीर्घस्य स्थाने दीर्घ ऊकारो भवति ॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ ख्यत्यादति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च **कृतयणादेश-योरिदं ग्रहणमिति।** यणादेशे कृते तुल्यं रूपमिति विशेषाभावात्। अथ कस्मादत्रा-कारान्तयोरेव ख्यशब्द-त्यशब्दयोरिदं ग्रहणं न भवति ? केवलस्य ख्यशब्दस्य त्यशब्द-

शब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणम्, ताभ्यां परस्य ङसिङसोरत उकारादेशो भवति। सख्युरागच्छति। सख्युः स्वम्। पत्युरागच्छति। पत्युः स्वम्।

खीशब्दस्योदाहरणम्—सह खेन वर्त्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच्–सखीयति, सखीयतेः क्विप् सखीः, तस्य ङसिङसोः–सख्युरिति। तीशब्दस्यापि–लूनमिच्छति लूनीयति, लूनीयतेः क्विपि लुप्ते लून्युरागच्छति। लून्युः स्वम्। निष्ठानत्वम् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धम्।

पदमञ्जरी

स्यात्। विकृतनिर्देशे तु द्वयोरपि भवति। अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्यादिवर्त्तिनोर्ग्रहणं न भवति, 'सख्युर्यः' 'पत्युर्नो' 'आपत्यस्य च' इत्यादिनिर्देशात्।

सखीयतेः क्विप् सखीरिति। ननु चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यणा भाव्यम्, तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वाच्च पुनः स्थानिवत्त्वाभावात् 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे सख्युरित्यादि न सिद्ध्यति? नैतदस्ति; 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्।

न्यासः

स्यासम्भवादिति चेत्? न; यदि केवलो न स्तः, तदन्तानां तर्हि मुख्यगोसंख्यादीनामपत्यगार्हपत्यादीनाञ्च ग्रहणमस्तु? नैतदस्ति; एवं हि–'सख्युरसम्बुद्धौ' 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति निर्देशौ नोपपद्येयाताम्।

सह खेन वर्त्तत इति सख इति। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः। **सखीयतीति**। 'क्यचि च' इतीत्त्वम्। **सखीरिति**। क्विप्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः, लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य च। **लूनमिति**। 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम्। ननु च नायं तीशब्दः, तत् कथं तस्येदमुदाहरणमित्यत आह—**निष्ठानत्वमित्यादि**।

अथेह कस्मान् न भवति–अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति, अस्ति ह्यत्रापि खिशब्दः, तिशब्दश्च? इत्यत आह—विकृतनिर्देशादित्यादि। योऽयं ख्यत्यादित्यागन्तुकेनाकारेण यणादेशं कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतस्तस्यैतदेव प्रयोजनम्—यत्र यणादेशः, तत्रैव यथा स्यात्। न चात्र यणादेशोऽस्ति, अतो न भवति; अन्यथा हि विकृतनिर्देशोऽनर्थकः स्यात्। ननु च लघ्वर्थः स्यात्, अन्यथा हि 'खितिखीतीभ्यः' इत्युच्यमाने गौरवं स्यात्? एवं मन्यते–यदि यत्र यण् न भवति, तत्रापि भवितव्यम्, तदा खीतीभ्यामित्येवं ब्रूयात्। न चैवमुच्यमाने ह्रस्वान्ताभ्यान्न प्राप्नोति; खिशब्दात् 'सख्युर्यः', तिशब्दात् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति निर्देशाभ्यामेव सिद्धेः। अत्र हि सखिपतिशब्दयोर्ग्रहणम्, न सखीपतीशब्दयोः। न हीह पतीशब्दस्य यज्ञेन संयोगोऽस्ति,

विकृतनिर्देशादेवेह न भवति—अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते, न तदन्तस्य ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

'अति' इति, 'उत्' इति वर्त्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रो रेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । प्लक्षोऽत्र । 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' इत्यस्मिन्प्राप्ते उत्वं विधीयते । रुत्वस्याश्रयत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धं न भवति ।

पदमञ्जरी

विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह—*विकृतनिर्देशादिति । अतिसखेरिति ।* अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः । यद्वा—शोभनः सखा अतिसखा, 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । अथ स एव यणादेशोऽत्र कस्मान्न भवति, 'घेर्ङिति' इति गुणेन बाधितत्वादिति चेत्? न; 'शेषो घ्यसखि' इति घिसंज्ञाप्रतिषेधादित्यत आह—*सखिशब्दस्य केवलस्यैव हीति ।* एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ उकारानुबन्धकस्येति । यदि रुशब्दसमुदायः स्थानी स्याद्,अगुर्वर्थम्, तर्वर्थमित्यादावपि प्रसज्येत । 'ससजुषो रुः' इत्यत्र चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञयाऽनुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्, तद्ध्यत्रैव सूत्रे विशेषणार्थं क्रियते । *रुत्वमपीति ।* अपिशब्दः पुनःशब्दस्यार्थे । यदि पुना रुत्वमसिद्धं स्यात्, स्थानित्वेनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात्; उकारानुबन्धकस्य कस्यचिद्रोरभावात् ।

न्यासः

नापि 'सह खेन वर्त्तते' इत्यादिना प्रकारेण व्युत्पादितो यः सखीशब्दस्तत उत्पन्नो यः प्रत्ययः स प्रकृत्यर्थाभिधाने समर्थो भवति; यतोऽभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति । तस्माद् विकृतनिर्देशस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमिति ।

अथ स यणादेशोऽत्र कस्मान्न भवति यस्मिन् सत्युत्त्वेन भवितव्यम्? 'घेर्ङिति' इति गुणेन बाधितत्वादिति चेत्? न; 'शेषो घ्यसखि' इति घिसंज्ञाप्रतिषेधादिति चेत्यत आह—**सखीशब्दस्येत्यादि** । अत्र च 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति प्रतिषेधो हेतुः ।

परस्येति किमर्थम्? पूर्वपरयोर्मा भूत् । इतश्चारभ्य पूर्वपरयोरित्येतन्नानुवर्त्तते ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ उकारानुबन्धकस्येति । यदि रुशब्दः समुदायः स्थानी स्यात्, तदा महातरुवनमित्यत्रापि 'हशि च' इत्युत्त्वं प्रसज्येत । किञ्च—'ससजुषो रुः' इत्युकारानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात् । तत्र ह्युकारोऽस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः क्रियते, स इह समुदाये स्थानिन्यनर्थको जायते । तस्मादुकारानुबन्धवत इदं ग्रहणम् । ननु चोत्त्वे कर्त्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति रुत्वमसिद्धम्, तदसतो रोः कथमुत्त्वं शक्यते विधातुम्? इत्यत आह—**रुत्वमप्याश्रयात् सिद्धमिति** । यदि रुत्वमसिद्धं स्यात्, तदा

अत इति किम् ? अग्निरत्र । तपरकरणं किम् ? वृक्षा अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र ।

अतीत्येव—वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति । वृक्ष आश्रितः । अप्लुतादिति किम् ? सुस्रोता३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय आ३श्विन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्त्वं प्राप्नोतीति 'अप्लुतादप्लुते' इत्युच्यते ॥

पदमञ्जरी

तस्यापीति । निमित्तभूतस्यापीत्यर्थः । *सुस्रोता३ अत्र न्वसीति* । 'दूराद्धूते च, इति प्लुतः, नुशब्दः प्रश्ने । *अश्विन् अत्रेति* । अश्वशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, सम्बुद्धयन्तं चैतत्, 'गुरोरनृतः' इति प्लुतः, हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पयस्तिष्ठत्वित्यर्थः । प्रायेण तु तकारान्तं पठ्यते, तत्राश्विच्छब्दस्य व्युत्पत्तिर्मृग्या । ननु तपरकरणादेव प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घे ? तत्राह—*प्लुतस्यासिद्धत्वादिति* । ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, यदयं 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावं शास्ति, यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो विधातव्यः, न च प्लुतस्यासिद्धत्वे प्लुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थकं तत् स्यात् ? अस्तु स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धः, रोरुत्वं तु स्वरसन्धिर्न भवति ।

यदि तु संहिताधिकारे यद्विधीयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते शक्यमकर्तुम्—'अप्लुतादप्लुते' इति ॥

न्यासः

स्थानित्वेन रोराश्रयणमनर्थकं स्यात्; कस्यचिदुकारानुबन्धविशिष्टस्य रोरसम्भवाद् । तस्मादाश्रयादेव रोरसिद्धत्वं नास्तीति ।

तस्यापीति । यत्राति परतो रोरुत्वमुच्यते तस्य **सुस्रोता३ अत्रेति** 'दूराद्धूते च' इति प्लुतः । **देवदत्ता३ अत्रेति** । अत्रापि 'गुरोऽनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' इत्यनेन ।

अथ किमर्थम् 'अप्लुतादप्लुते' इत्युच्यते ? न ह्यतोऽतीति च तपरकरणस्य वर्णस्य निर्देशे क्रियमाणे प्लुतात् परस्य प्लुते वा परतः प्राप्नोति ? इत्यत आह—**प्लुतस्येत्यादि** । ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु[1], यदयम् 'प्लुतः प्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावं शास्ति ? एव मन्यते—प्रकृतिभाव एतत्ज्ज्ञापकं स्यात् । अथापि कथञ्चित् स्वरसन्धिविषयं ज्ञापकं स्यात्, तथा रोरुत्वं स्वरसन्धिर्न भवति । अथापि संहिताकार्य्यविषयं ज्ञापकं स्यात्, तथापि रोरुत्वं संहिताकार्य्यं न भवति । येन हि वर्णाः सन्धीयन्ते तत् संहिताकार्य्यम्, न चोत्त्वेन वर्णाः संहिता भवन्ति; पुनरप्याद् गुणाद्यपेक्षणादिति ॥

1. 'प्रकृतिभावेषु' इति महीशूरसंस्करणे पाठः ।

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति । पुरुषो याति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङोऽतीत्येव । 'एङः' इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थादिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव

पदमञ्जरी

हशि च ॥ अप्लुतादित्येव—सुस्रोता३ देहीति । चकारोऽतीत्यस्यानुकर्षणार्थः, तेनोत्तरत्र तस्यैवानुवृत्तिर्भवति, न हशीत्यस्य, नहि तदनुकर्षणस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति ॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ *अतीत्येवेति* । न तु हशीति । अत्र हेतुः पूर्वमेवोक्तः । *एङ इति यत् पञ्चम्यन्तमित्यादि* । 'एङः' इति तावद् व्यवहितमप्यनुवर्त्तते, न त्वनन्तरमपि रोरिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्; तेनाव्यपरे हशि परतो रु प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न भवति । *तदर्थादिति* । न हि पञ्चम्यन्तस्य 'प्रकृत्या' इत्यनेन सम्बन्धः सम्भवति । *प्रकृतिरित्यादि* । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः–दुस्त्यजा प्रकृतिः, दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति । *अन्तरित्यव्ययमित्यादि* । तेन मध्यवाचिनान्तः–शब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्षष्ठी, तदन्तेन सहाव्ययीभावः । *ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यत इति* । इष्टिरेवैषा ।

न्यासः

हशि च ॥ पूर्वत्रातीत्यनुवृत्तेर्हश्युत्त्वमप्राप्तमेवानेन विधीयते । चकारः 'अप्लुतात्' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनेह न भवति—सुस्रोता३ देहीति ॥

प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ॥ **प्रकृत्येति** । करणे तृतीया । **अन्तःपादमिति** । सप्तम्यन्तमेतत् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावं विधाय ततः सप्तमी, तस्याः 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इत्यम्भावः कृतः । **एङ इत्यादि** । पञ्चम्यन्तस्यैङः प्रकृत्या भवतीत्यनेन सम्बन्धो नोपपद्यते । तस्मादिहार्थादेङ्ग्रहणं प्रथमान्तमुपजायते । **प्रकृतिरित्यादिना** प्रकृतिशब्दस्यार्थमाचष्टे । प्रकृतिशब्दो हि लोके स्वभावे प्रयुज्यते, यथा—दुस्त्यजा प्रकृतिरिति, कारणेऽपि यथा—दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति, तदिहापि स एवार्थस्तस्य विज्ञायते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतमिति । अत एवान्तःपादमित्यव्ययीभावो भवति । **पादशब्देनेत्यादि** । कथं पुनर्ऋक्पादस्यैव ग्रहणं लभ्यते, यावता पादशब्दः सामान्यवाची ? एवं मन्यते—'वा छन्दसि' इत्यतः छन्दोग्रहणमिह मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते, तेन ऋक्पादस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । अथ 'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यतः सूत्रात् प्राक्छ-

ग्रहणमिष्यते, न तु श्लोकपादस्य। अवकारयकारपरेऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति। स्वभावेनावतिष्ठते कारणात्मना वा भवति न विकारमापद्यते। तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये भवतः। ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्। ते अस्मिन् जवमादधुः। उपप्रयन्तो अध्वरम्। शिरो अपश्यम्। सुजाते अश्वसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्।

पदमञ्जरी

अन्ये तु 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या 'छन्दसि' इत्यनुवर्त्तयन्ति। एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयति—*अवकारयकारपर इत्यादिना। स्वभावेनावतिष्ठत इति।* यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तते तदायमर्थः—स्वभावपरित्यागेन न संहिताकार्यमापद्यत इत्यर्थः। यदा तु कारणे वर्त्तते तदायमर्थः—एङ्कारणात्मना भवतीति। कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्यैङ्, तस्यात्मा=स्वरूपम्, तेनैव भवति। प्राक संहिताकार्यादेङो यद्रूपं तेनैवावतिष्ठत इत्यर्थः। अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति—*न विकारमापद्यत इति।* एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावादन्यथालक्षणां विकारावस्थां न प्राप्नोति; तथा एवङ्कारणात्मना भवति, यदि विकाररूपं नापद्यते, यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः। *तौ चेदिति।* निमित्तम्=अकारः, कार्यम्=एङ्। उदाहरणेषु 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वत्वस्यायवादेश्च यथायोगमभावः।

न्यासः

न्दस्येव कार्यं विज्ञायते। एवं हि तत्र सर्वत्रग्रहणमर्थवद् भवति यदि च्छन्दसि पूर्वं विधानं भवति। एवमवयवानामर्थमाख्याय **अवकारयकार** इत्यादिना समुदायस्यार्थमाचष्टे। अविद्यमानौ वकारयकारौ यस्य स तथोक्तः। **स्वभावेनेत्यादि**। यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तमानो गृह्यते, तदायमर्थः—एङ् स्वभावेन भवति। स्वभावपरित्यागेन संहिताकार्यं नोपपद्यत इति। यदा तु कारणे वर्त्तमानस्य प्रकृतिशब्दस्य परिग्रहस्तदायमर्थः—एङ् कारणात्मना भवतीति। कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्यैङ्, तस्य य आत्मा स्वरूपं तेनैवात्मनैङ् भवतीत्येतदुक्तं भवति—प्राक् संहिताकार्याद् यदेङो रूपं तेनैव तदवतिष्ठत इति। अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं स्पष्टीकर्त्तुमाह—**न विकारमापद्यत इति**। एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावादन्यथालक्षणा विकारावस्था नोत्पद्येत। तदेवं कारणात्मनापि भवति, यदि विकारभावं नोत्पद्यते। यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः। **नो चेन्निमित्तकार्यिणाविति**। निमित्तं तपरत्वविशिष्टोऽकारः। तत्र हि परतः प्रकृतिभावो विधीयते। कार्यी त्वेङ्, तस्य हि कार्यं प्रकृतिभावोऽस्ति। **ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्निति**। अस्य ऋक्पादस्य मध्ये य एङ् एकारस्तेशब्देऽग्रेशब्दे च तस्य तदनन्तरे प्रकृतिभावाद् 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपं न भवति, अयादेशश्च। **उपप्रयन्तो अध्वरमिति**। अत्रापि प्रयन्त इति शब्दौकारस्यैङोऽध्वरशब्दस्याभ्यनन्तरे

अन्तःपादमिति किम् ? कया मती कुत एतास एतेऽर्चयन्ति । अव्यपर इति किम् ? तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् । एङिति किम् ? अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् ।

केचिदिदं सूत्रम् 'नान्तःपादमव्यपरे' इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

पदमञ्जरी

एतेऽर्चयन्तीति । अत्रैतत्पदान्ते वर्त्तते, अर्चयन्तीत्यकारश्च परस्य पादस्यादौ ।

केचिदिति । यदि 'नान्तः पादम्' इति पठन्ति, एवं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, नायवोर्व्यवहितयोः ? इत्यत आह–*संहितायामिति* । 'संहितायाम्' इत्येतावदेवात्रापेक्ष्यते, न तु पूर्वरूपत्वम्; तेनैङः संहिताधिकारे यदुक्तं तन्न भवतीत्यर्थः । तेनैतदपि न चोदनीयम्—अनारब्धेऽस्मिन् प्रतिषेधेऽयवोः प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात्, अनेन तु प्रतिषेधेन पूर्वत्वे बाधिते तयोरुद्भवः स्यात्, तस्यां दशायामस्य व्यापारो नास्ति, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गादिति । कथमेतच्चोद्यं परिहृतम् ? यदि पूर्वत्वस्यैवायं प्रतिषेधः स्यात्ततस्तदेवापेक्ष्य प्रतिषेधयेत्, यतस्तु खलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन प्रतिषेधति तस्यैतत्प्रयोजनम्—स्वप्रवृत्त्युत्तरकालमुद्भवतोरयवोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अत्र च 'पदान्ताद्' इत्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ, वायोरिव सूनृतानामुदर्के इत्यादौ 'ङसिङसोश्च' इति यत्पूर्वरूपम्, तस्यापि प्रकृतिभावप्रतिषेधौ प्राप्नुतः ॥

न्यासः

प्रकृतिभावात् पूर्वरूपं न भवति, अवादेशश्च । एवं सुजाते अश्व इत्यादावपि प्रकृतिभावात् पूर्वरूपादिकार्यस्याभावो वेदितव्यः ।

एतेऽर्चयन्तीति । अत्रैतेशब्दे य एङ् एकारः स पदान्ते वर्त्तते । तदनन्तरस्त्वकारः पादादौ, न पादमध्ये । **तेऽवदन्निति** । अत्र तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति; तदनन्तरस्यातो वकारपरत्वात् । **अवदन्निति** । वदतेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनान्तम् । **तेऽयजन्निति** । अत्रापि तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति । तदनन्तरस्यातो यकारपरत्वात् । **अन्वग्नीत्यादि** । सर्वमत्रास्ति, न त्वनुशब्द उकार एङ् भवति, नास्य प्रकृतिभावः ।

केचिदित्यादि । यदि तर्हि 'नान्तःपादमव्यपरे' इति सूत्रं पठन्ति, एवं सति परपूर्वस्यैव प्रतिषेधः कृतः स्यात्, नायवोः; तथा हि—परपूर्वत्वमेङोऽनन्तरविहितम् ? इत्यत आह—ते संहितायामित्यादि । यदि परपूर्वत्वं संहिताकार्यं विशेषणमपेक्ष्यायं

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु– इत्येतेषु यकारवकारपरेऽप्यति परतोऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

पदमञ्जरी

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । अव्यादीनामनुकरणत्वात्समासो विभक्तिश्च । *अव्यादिति* । अवेराशिषि लिङ् । *अवद्यादिति* । पञ्चम्येकवचनान्तम् । *अवक्रमुरिति* । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिटचुसि 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा वक्तव्यम्' इति द्विर्वचनाभावे रूपम् । केचित्तु सूत्रे *अवचक्रमुरिति* कृतद्विर्वचनं पठन्ति, तेषामुदाहरणं मृग्यम्; बहृचस्तावद्–अवक्रमुरित्यधीयते । *अव्रतेति* । वृङ्वृञोः 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति अदादेशः । *अयमिति* । इदम्-शब्दात् सुः, 'इदोऽय् पुंसि' । अवतेर्लोट्, *अवन्तु*, तस्मादेवासुनन्तात् क्यच्, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः-*अवस्युः* । तेनोवन्तु पितरो हवेष्विति बहृचाः पूर्वरूपमेवाधीयते । अधिब्रुवन्तुं तेऽवन्त्वस्मानिति ॥

न्यासः

प्रतिषेधः क्रियते, तदायं दोषः स्यात् । यदा तु संहिताधिकारविहितं कार्यमात्रमपेक्ष्य प्रतिषेधो विधीयते, तदा सर्वस्यैव संहिताधिकारविहितस्य कार्यस्य प्रतिषेधो युक्त इति तेषां भावः ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ **नो अव्यादिति** । अस्मदो द्वितीयाबहुवचनान्तस्य 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसि रुत्वे 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वे 'आद् गुणः' इति गुणे कृते 'नो' इति भवति । 'अव रक्षणे' इत्यस्मादाशिषि लिङि यासुटि तिपि 'इतश्च' इतीकारलोपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपे च कृते **अव्यादिति** भवति । **अवद्यादिति** । अवद्यशब्दोऽयं पञ्चम्येकवचनान्तः । **अवक्रमुरिति** । अवपूर्वात् क्रमेर्लिट्युसि रूपमेतत् । अन्ये तु लुङि वर्णयन्ति—'बहुलं छन्दसि' इति च्लेः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, जुस्भावश्छान्दसः । **अवन्त्विति** । अवतेर्लोट्, झेरन्तादेशः, 'एरुः' इत्युत्वम् । **अवस्यव इति** । अवतेः 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्—अवस् इति, ततः 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, तदन्तात् 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, ततो जस्, 'जसि च' इति गुणः—ओकारः, 'एचोऽयवायावः' इत्यवादेशः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरःशब्द एदन्तो यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् ।

अपरे **यजुष्युरो** इति सूत्रं पठन्ति, उकारान्तमुरुशब्दं सम्बुध्यन्तमधीयते । त इदमुदाहरन्ति—उरो अन्तरिक्षं सजूरिति ।

यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

'यजुषि' इत्येव । आपो, जुषाणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे—इत्येते शब्दा अम्बे, अम्बाले, इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु । जुषाणो अप्तुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके—यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते । अस्मादेव निपातनाद् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

पदमञ्जरी

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे । *आपो* इत्यादीनि पृथक् पदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वान्न भवति । **'सुपां सुलुक्'** इति वा विभक्तेर्लुग् भवति, *अम्बिकेपूर्व* इत्येतदप्यनुकरणमेव । तत्र प्रथमं जसन्तम्, द्वितीयं स्वन्तम्, तृतीयं शसन्तम्, चतुर्थं ङ्यन्तम्, इतरे सम्बुद्ध्यन्ते । *अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति ।* अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमासः । *अस्मादेव निपातनादिति ।* अम्बेत्येतद्विषयमेतत् । इतरयोस्तु 'अम्बार्थं द्व्यक्षरम्' इति वक्ष्यमाणत्वान्नैव ह्रस्वप्रसङ्गः ॥

न्यासः

यजुष्युरः ॥ उरो अन्तरिक्षमिति । उरःशब्दस्योत्वम्, 'आद् गुणः' इति गुणः ।
ओकारान्तमुरोशब्दं सम्बुद्ध्यन्तमधीयत इति । उरुशब्दस्य 'सम्बुद्धौ च' इति गुणे कृत 'उरो' इति भवति ॥

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ आपो—इत्येवमादीनि सर्वाण्येतान्यनुकरणान्यविभक्तिकानि; 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना तेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्लुप्तत्वात् । अत्रापो इति प्रथमाबहुवचनान्तस्यानुकरणम् । **जुषाणो इति** । प्रथमैकवचनान्तस्य । **वृष्णो इति** । षष्ठ्येकवचनान्तस्य । **वर्षिष्ठे इति** । सप्तम्येकवचनान्तस्य । **अम्बे, अम्बाले इति** । द्वितीयाद्विवचनान्तस्य । **अम्बिकेपूर्वे इति** । एतत्तु प्रथमाद्विवचनमनुकरणमेव अम्बे अम्बाले इत्येतयोर्विशेषणम् । अम्बिकेशब्दात् पूर्वेअम्बिकेपूर्वे, अस्मादेव

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत्। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत्। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

'यजुषि' इत्येव। अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि

पदमञ्जरी

अङ्ग इत्यादौ च ॥ अङ्गशब्दे य एङिति। 'स प्रकृत्या भवति' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। *तदादौ चाकारे यः पूर्व इति।* 'एङ्' इत्यपेक्ष्यते, पूर्ववच्च सम्बन्धः। तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यवमर्शिनेतिशब्दस्यार्थमाचष्टे, तस्याङ्गशब्दस्यादिस्तदादिः। चकारः किमर्थः, असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवैङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चाङ्गेऽङ्गे इत्यत्रैव स्यात्। सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य एवैङ् यत्र क्वचिदति परतः प्रकृत्या भवति, तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति। तेन *अङ्गे अदीध्यत्, प्राणो अङ्गे*—इत्युभयत्रापि भवति ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ कवर्गधकारपरे इति। कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स

न्यासः

निपातनात् समासः। ननु च 'अम्बे' इति सम्बुद्ध्यन्तस्यानुकरणम्, ततश्च 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वेनैत्त्वापवादेन भवितव्यम्, तत् कथमम्बे इत्यत्रैत्त्वम्? इत्यत आह—अस्मादेवेत्यादि। अम्बाले, अम्बिके—इत्येतयोस्तु युक्तमेवैत्त्वम्। वक्ष्यति हि ह्रस्वविधाने—'अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि' इति ॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ अङ्ग इत्यादौ चेति इतिकरणेनानन्तरोक्तोऽङ्गशब्दः प्रत्यवमृश्यते। **तदादौ चाकार इति।** समानाधिकरणे सप्तम्यौ। तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यवमर्शिनेतिकरणस्यार्थमाचष्टे—तदादाविति। अङ्गशब्दादावित्यर्थः। **यः पूर्व इति।** 'एङ्' इति सम्बध्यते। चकारोऽङ्गशब्दस्यादौ योऽकारस्तत्रापि परतः पूर्वस्यैङः प्रकृतिभावो यथा स्यादिति समुच्चयार्थः क्रियते। तत्र ह्यसत्यङ्गशब्दाकारे परतोऽङ्गशब्दस्य य एङ् तस्यैव प्रकृतिभावः स्यात्। यस्त्वङ्गशब्दे परतोऽनङ्गशब्दस्यैङ् तत्र न स्यात्। **प्राणो अङ्ग इत्यादि।** अत्र 'प्राणो'-शब्दे य एङ अङ्गशब्दादावकारे प्रकृत्या भवति। **अङ्गे अङ्गे अदीध्यदिति।** अत्राङ्गशब्दे य एङ् तस्याङ्गशब्दादावकारेऽदीध्यच्छब्दादौ प्रकृतिभावो भवति।

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ कुधपर इति। अकारविशेषणमेतत्। कुधौ परौ यस्मात् स तथोक्तः। धकारेऽकार उच्चारणार्थः। **अयं सो अग्निरिति।** अग्निशब्दः 'अङ्गेर्नि-

विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः ।

अनुदात्ते इति किम् ? अधोऽग्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरे इति किम् ? सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

'यजुषि' इत्येव । 'अनुदात्ते' इति चशब्देनानुकृष्यते । अवपथाः-शब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति । त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेर्लङि थासि 'तिङ्ङतिङः' इति निघातेनानुदात्तत्वम् ।

अनुदात्त इत्येव—यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र—छन्दसि भाषायां च, अति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा । गोऽग्रम्, गो अग्रम् । छन्दसि—अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः ॥

पदमञ्जरी

तथोक्तः । धकारेऽकार उच्चारणार्थः । अग्निशब्दः 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोऽदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

आद्युदात्तो निपात्यत इति । 'ऋज्रेन्द्राग्र' इत्यादावुणादिसूत्रे अग्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ सर्वत्र च्छन्दसि भाषायां चेति । यद्यपि 'छन्दसि' इति न प्रकृतम्, तथापि 'अन्तःपादं यजुषि' इति वचनात् अवक्रमुः, अव्रतावस्युरिति छान्दसानुकरणाच्च छान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भावः । सर्वत्रग्रहणं तु यजुषि, अन्यत्र चेत्यप्युपपन्नम् । पदान्तादित्येव—गोरागतं गोः स्वम् ॥

न्यासः

र्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तो व्युत्पादित इति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, शेषोऽनुदात्त इत्यकारस्यानुदात्तत्वम् । **अयं सो अध्वर इति** । अध्वरशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तदादिरप्यकारोऽनुदात्त एव । **आद्युदात्तो निपात्यत इति** । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः' इत्यनेन । **सोऽयमिति** । अयंशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्यादिरनुदात्तः ॥

अवपथासि च ॥ यद्रुद्रेभ्योऽवपथा इति । अटः स्वरेणाद्युदात्तोऽयमवपथाःशब्दः ।

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ अतीति निवृत्तमिति । यद्यतीत्यनुवर्त्तेत तदा गवौदनादौ न स्यात्, तस्मादतीत्येतदस्वरितत्वाद् निवृत्तम् । हल्यपि

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

'अति' इति निवृत्तम् । 'अचि' इत्येतत्पुनरनुवर्त्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावङादेशो भवति । गवाग्रम्, गोऽग्रम् । गवाजिनम्, गोऽजिनम् । गवोदनम्, गवौदनम् । गवोष्ट्रम्, गवुष्ट्रम् ।

पदमञ्जरी

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटायनः=स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः । ये त्वौकारं पठन्ति, ते नडादिष्वश्वादिषु वा पाठं मन्यन्ते । *अतीति निवृत्तमिति* । अन्यथा गवौदनादौ न स्यात् । न चैवं सत्यतिप्रसङ्गः ? इत्याह—*अचीत्येतत्त्विति* । सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणम् । यद्यचीत्यनुवर्त्तते कथम् 'इको यणचि' इत्यत्रोक्तम्—"अचीति चाधिकारः 'सम्प्रसारणाच्च' इति यावत्" इति ? निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायं तदित्यदोषः । *गवाग्रम्, गवाजिनमिति* । बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा । *गवोष्ट्रमिति* । द्वन्द्वः, गोरग्वचनम् गोरग्वक्तव्यः, तत्रापि अवादेशेन सिद्ध्यत्येव । न च 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वत्वप्रसङ्गः; अगागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादोकारस्यापदान्तत्वात् । किं प्रयोजनम् ? लाघवं तावद्भवति, स्वरे च न दोषः ।

कथमागमा अनुदात्ताः ? तत्र गवाग्रादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणागमानुदात्तत्वं सम्भवति, अवङादेशे त्वान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽवङादेशः स्यात् । ननु चास्यैकाचः सतो व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तत्वमेष्टव्यम्, तत एवाद्युदात्तत्वमपि भविष्यति, ततः किमाद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति ? सत्यमेवमेतत्; न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति । योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमेर्डो विधीयते ? ततः किम्, प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमाद्युदात्तः, यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन ? यद्येवम्, तत एवान्तोदात्तोऽपि, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽवङादेशः प्रसज्येत ? सत्यम्; नन्विदं लक्षणमस्ति—प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति—प्रत्ययस्यादिरुदात्तो

न्यासः

तर्हि प्राप्नोति ? इत्यत आह—अचीत्येतत्पुनरनुवर्त्तत इति । 'इको यणचि' इत्यतः सा पुनस्तस्यानुवृत्तिर्मण्डूकप्लुतिन्यायेन वेदितव्या । न हि 'सम्प्रसारणाच्च' इत्यतः परेण ये योगा अस्माद् योगात् पूर्वं तेषु 'अति' इत्यस्यानुवृत्तिरस्ति । तथा च पूर्वमुक्तम्—"अचिति चायमधिकारः 'सम्प्रसारणाच्च' इति यावत्" इति । गवाग्रम्, गवाजिनमिति ।

आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्यते । स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति—गावो अग्रमस्य गवाग्र इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ।

स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्, 'विभाषा' इत्येव हि वर्त्तते ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

पदमञ्जरी

भवतीति । योऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति । स्यादेवं यदि 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति शास्त्रातिदेशः स्यात् । यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वम्, अन्तत्वे असत्येवादित्वे चातिदिश्यते तदौकारस्यैवादित्वव्यपदेशाभावात् कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम् ! ततश्च पर्यायेण त्वनियतदेशमाद्युदात्तत्वं स्यादिति पक्षे दोषप्रसङ्गः । तत्र सूत्रकारेण तावल्लाघवमनादृत्यावङादेशः कृतः । तत्र यथा स्वरे दोषो न भवति, तथा दर्शयति—*आद्युदात्तोऽवङादेशो निपात्यत इति ।* एकश्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणं तदन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते, अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यत इति । एतच्च भाष्ये 'उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अवङि अवङ्स्वर एव सतिशिष्टत्वात् स्यात् । उपदेशिवद्भावे तु पूर्वमवङि कृते पश्चात् समास इति सतिशिष्टत्वात् समासस्वर एव भवति । पदान्तादित्येव– गवे, गवोः, गवाम्, गवि ॥

न्यासः

बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा । **गवोष्ट्रमिति द्वन्द्वः । आद्युदात्तश्चायमित्यादि ।** इह गावोऽग्रमस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च प्राप्नोति, अवङादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वादवङ् भवति, स च भवन् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तस्य गोशब्दस्य स्थान आन्तर्यतोऽन्तोदात्त एव स्यात् । तस्मिन् सति पश्चात् प्रकृतिस्वरे कृतेऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदस्यापद्येत, आद्युदात्तश्चेष्यते, तस्मादाद्युदात्तोऽयमादेशो निपात्यते । यद्येवम्, तत्पुरुषादावपि स एव निपातनस्वरः प्राप्नोति ? इत्यत आह—**अन्यत्र त्वित्यादि ।** अन्यत्रेति—तत्पुरुषे, द्वन्द्वे च । गोशब्दस्यायमादेश इति तत्सम्बन्ध्येव शब्दान्तरं निपातनस्वरेण बाध्यते, न समासस्वरः । तस्माद् बहुव्रीहेरन्यत्र तत्पुरुषादौ समासान्तोदात्तत्वेन निपातनस्वरो बाध्यते, **स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमिति ।** किं पुनः कारणं विकल्पार्थं न भवति ? इत्याह–**विभाषेत्येव हि वर्त्तत इति ।** किमर्थं पुनरवङ् विधीयते ? अगेव न विधीयेत, तत्रापि ह्यवादेशेन सिध्यत्येव ? न सिध्यति; 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वं प्राप्नोतीति । ननु चाकि विहिते सति तदन्तो न भवति ? आगमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । न ह्योकारस्य प्राक् प्रवृत्ता पदान्तता नास्तीति शक्यं वक्तुम् ॥

इन्द्रे च नित्यम्[1] ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्थेऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता३ अत्र न्वसि । यज्ञदत्ता३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः– अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति ।

अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् ।

पदमञ्जरी

इन्द्रे च ॥ अत्र यदि 'अचि' इति विशेषणम्, इन्द्रशब्दो विशेष्यम्, तदाऽजादौ इन्द्रशब्द इत्यर्थः स्यात् । ततश्च गवेन्द्रयज्ञ इत्यादौ न स्यात्, अनुत्तरपदत्वात् । यद्यप्यत्रोत्तरपदग्रहणं नास्ति, तथाप्यर्थात्समास एतद्विधानम्, न ह्यन्यत्र गोरनन्तर इन्द्रशब्दः सम्भवति । समासे च विधानमर्थादुत्तरपद एव स्यात्–ष्यङः सम्प्रसारणवत्, तस्मादज्विशेष्यम्, इन्द्रशब्दो विशेषणम्, अचि परतः कस्मिन्निन्द्रे यः स्थितस्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम्—*इन्द्रशब्दस्थेऽचीति* ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, न च प्लुतस्य विकारः प्राप्तः, स्वरसन्धिषु तस्यासिद्धत्वात् ? इत्यत आह–*आश्रयात्प्लुतः सिद्धः इति* । यदिदं प्लुतस्य प्रकृतिभावं प्रति कार्यित्वेनाश्रयणम्, अस्मादेव ज्ञापकात् 'स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धः' इति कल्प्यत इत्यर्थः ।

आदेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थमिति । यस्मिन्नादेशो विधीयते स एव प्रकृतिभावस्यापि निमित्तत्वेन परिगृहीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । *जानु उ*

न्यासः

इन्द्रे च नित्यम् ॥ इन्द्रशब्दस्थ इति । य इन्द्रशब्दे तिष्ठति स इन्द्रशब्दस्थः, स पुनर्य इन्द्रशब्दस्थावयवः स वेदितव्यः । पूर्वेण विकल्पः सिद्ध एव, तत्रारम्भसामर्थ्यादेव नित्ये विधावस्मिंल्लब्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ देवदत्ता३ अत्र न्वसीति । 'दूराद्धूते च' इति प्लुतः । ननु च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धः प्लुतः, तदसतस्तस्य कथं शक्यते प्रकृतिभावो विधातुम् ? इत्यत आह—**आश्रयादित्यादि** । आश्रयणमाश्रयः । तदेतत् प्रकृतिभावकार्यं विधातुं प्लुतस्य कार्यिण आश्रयणम् । अस्मादेवात्र प्रकृतिभावे कर्त्तव्ये सिद्धः प्लुतः, अन्यथा तस्य कार्यित्वेनाश्रयणमनर्थकं स्यात् । **अग्नी इत्यादि** । 'ईदूदेद् द्विवचनम्' इत्यादिना अत्र प्रगृह्यसंज्ञा । अथाचीति किमर्थम्, यावताऽचीत्यनुवर्त्तत एव ? इत्यत आह—

१. पदमञ्जरीकारमते 'इन्द्रे च', 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति सूत्रपाठ इति ध्येयम् ।

तेनेह न भवति—जानु उ अस्य रुजति जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो न भवति ।

नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद्, 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्येतन्मा भूदिति ॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

पदमञ्जरी

अस्येति । उञ् निपातः, तस्य पूर्वेण सहैकादेशस्य यन्निमित्तं न स प्रगृह्यादुत्तरः, यश्च ततः परो न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव । असति पुनरज्ग्रहणे 'प्रगृह्योऽचि परतः प्रकृत्या भवति' इत्युच्यमाने पूर्वेण सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात् । पुनरज्ग्रहणे तु न भवति, तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावात्प्रगृह्यग्रहणेन ग्रहणात् 'इको यणचि' इति यणादेशः प्रकृतिवद्भावान्न भवति, 'मय उञो वो वा' इति पक्षे वकारः ।

नित्यग्रहणमनुवर्त्तत इति । पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतम्, तत्र त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः । *नित्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिति* । अयमेव प्रकृतिभावो नित्यं यथा स्यात्, शास्त्रान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा भूदित्यर्थः ॥

न्यासः

अचीत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । आदेशस्य निमित्तं योऽच् तस्य प्रकृतिभावनिमित्तत्वेन परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरज्ग्रहणम् । आदेशस्त्वत्र यत्राचि प्रकृतिभावो विधीयते तमेवाश्रित्य यः प्राप्नोति स एव विधेयः । कुत एतत् ? प्रत्यासत्तेः । तेनेह न भवति प्रकृतिभावः—जानु + उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजतीति । न हि जानुशब्दे य उकारो यश्च तदनन्तरः प्रगृह्यसंज्ञकस्तयोः सवर्णदीर्घत्वं प्रति प्रगृह्यसंज्ञकादुकारात् परस्याकारस्य निमित्तभावः । इह च न भवति—जान्वस्य रुजतीति । तेन पूर्वपरयोरुकारयोर्य एकादेशः, स यद्यपि 'अन्तादिवच्च' इत्यादिवद्भावात्प्रगृह्यसंज्ञकोकारग्रहणेन गृह्यते, तथापि यणादेशोऽकारे परतो भवत्येव । न ह्यत्राप्यकार एकादेशनिमित्तम् । यदि तु विशिष्टाच्परिग्रहार्थं पुनरज्ग्रहणं न क्रियते, तदाऽज्मात्रे प्रकृतिभावो विधीयमान इहापि स्यादेव । प्रगृह्यसंज्ञा पुनरकारपूर्वस्योकारस्य 'निपात एकाजनाङ्' इत्यनेन ।

नित्यग्रहणमित्यादि । यदि नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते, तदाग्नी + इतीत्यादौ अस्य विधेः कृतार्थत्वाद् वायू + अत्रेत्यादौ परत्वाच्छाकलो विधिः प्रसज्येत । तस्मात् प्रकृतिभाव एव यथा स्यात्—इत्येवमर्थं नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते ॥

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति। अभ्रआँ अपः। गभीरआँ उग्रपुत्रे जिघांसत।

केचिद् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्' इत्यधीयते। तेनेह न भवति—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। आ अतरत्।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसवर्णेऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति। दधि अत्र, दध्यत्र। मधु अत्र, मध्वत्र। कुमारी अत्र, कुमार्यत्र। किशोरि अत्र, किशोर्यत्र।

पदमञ्जरी

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ तेनेह न भवतीति। अनर्थकस्यैवाकारस्य भवति, अभ्र आँ अप इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिराङनर्थकः; अनर्थान्तरवाचित्वात्। *आतरदित्यत्र* तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवान्।

कथं पुनरनर्थकस्य ङित्त्वम्, यावता—

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' ॥ इत्युक्तम्?

सत्यम्; 'वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यत्रैव तात्पर्यम्, अन्यत्र सर्वत्र आङ् ङिद्वेदितव्यः—एवं तावद्भाष्ये स्थितम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ किमर्थश्चकारः, प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यतेऽनेन? ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसन्धिर्न भविष्यति? भवेदीर्घाणां

न्यासः

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ आङ इति ङिद्विशिष्टस्याकारस्योपादनम्। 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः'-तस्यैव ग्रहणं यथा स्यात्, वाक्यस्मरणयोर्यः तस्य मा भूदित्येवमर्थम्। असति प्रकृतिभावे विहितेऽप्याङोऽनुनासिकत्वे स्यादेव स्वरसन्धिः। अनुनासिकविधानं त्वादेशस्य सानुनासिकत्वार्थं स्यादित्येतन्मनसि कृत्वाऽऽह–न च प्रकृत्या भवतीति। आतरदिति। तरतेराङ्पूर्वाल्लङ्, अडागमः, अटा सह सवर्णदीर्घत्वम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवतीति। यद्येवम्, 'प्रकृत्या' इत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यः, ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव हि स्वरसन्धिर्न भविष्यति? अत्रैतत् स्यात्– दीर्घाणामेव ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसन्धिर्न स्यात्।

इक इति किम् ? खट्वेन्द्रः । असवर्ण इति किम् ? कुमारीन्द्रः ।

शाकल्यग्रहणं पूजार्थम्, आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ।

❀ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । सिति—अयं ते योनिर्ऋत्वियः । नित्यसमासे—व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् ।

पदमञ्जरी

ह्रस्ववचनसामर्थ्यादेव स्वरसन्धिर्न स्यादिति ह्रस्वानां तु प्राप्नोति । न हि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति; प्रयोजनाभावात् । अस्ति प्रयोजनम्—स्वरसन्धिर्मा भूदिति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्–प्रकृतिभावमात्रं क्वचिद्यथा स्यादिति, तेनेषा अक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं सिद्धं भवति ।

शाकल्यग्रहणं पूजार्थमिति । अथ विकल्पार्थं कस्मान्न भवति ? इत्याह—*आरम्भसामर्थ्यादेवेति* । सवर्णेऽचि दीर्घविधानाद्यणादेशस्यासवर्ण एवाज्विषयः, अस्यापि विधेः स एव विषयः, ततश्च विषयैक्यादेव विकल्पे सिद्धे न तदर्थकमाचार्यग्रहणम् ।

सिन्नित्यसमासयोरिति । नित्याधिकारविहितोऽस्वपदविग्रहश्च समासो नित्यसमासः, एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषय इति, शाकल्यस्यायं विधिः शाकलः, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । *ऋत्विय इति* । ऋतुरस्य प्राप्त इति 'ऋतोरण्', 'छन्दसि घस्' । *व्याकरणमिति* । 'कुगति-

न्यासः

ह्रस्वानां तु स्यादेव, न हि तेषां ह्रस्वा भवन्ति । प्रयोजनाभावादित्येतच्च नास्ति; ह्रस्वानामपि हि स्वरसन्धिबाधनार्थं ह्रस्वो भवत्येव । कृतकारि खल्विदं शास्त्रम्, पर्जन्यवत्; नाकृतकारि, दहनवत् । एवं तर्हि चकारेणैतदाख्यायते—क्वचिद् ईषा + अक्षादौ प्रकृतिभाव एव भवति, न ह्रस्वत्वमिति । तेन यदुक्तमीषा अक्षादौ प्रकृतिभावमात्रमिति, तन्न वक्तव्यं भवति ।

यणादेशेन सह विकल्पार्थं शाकल्यग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—**आरम्भसामर्थ्यादेव हीत्यादि** । यणादेशस्य ह्यसवर्ण एवाज्विषयः; सवर्णे तु 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घविधानात् । अयमपि च शाकलो ह्रस्वो विधीयते । अत एवास्मिन् विषय आरम्भसामर्थ्यादेवास्य विधेर्यणादेशेन सह विकल्पः सिद्ध इति न तदर्थमाचार्यग्रहणम् ।

सिन्नित्यसमासयोरित्यादि । एकापि सप्तमी द्विधा भिद्यते; अपेक्षाभेदात् । सिदपेक्षया परसप्तमी, नित्यसमासापेक्षया विषयसप्तमी । सिच्च नित्यसमासश्चेति द्वन्द्वः—स इद् यस्य स सित् । नित्याधिकारे विहितः समासो नित्यसमासः । शाकल्यास्यायं विधिः शाकलः—'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, 'आपत्यस्य

❀ इषाअक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ❀। ईषा अक्षः। का ईमरे पिशङ्गिला। पथा अगमन्॥

ऋत्यकः॥ १२८॥

'शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्येदनुवर्त्तते। ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। कुमारि ऋश्यः। होतृ ऋश्यः[1]।

ऋतीति किम्? खट्वेन्द्रः। अक इति किम्? वृक्षावृश्यः।

सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम्॥

अप्लुतवदुपस्थिते॥ १२९॥

पदमञ्जरी

प्रादयः' इति समासः, तत्र 'नित्यम्' इत्यनुवर्त्तते। *कुमार्यर्थमिति*। कुमार्यै इदं कुमार्यर्थम्, अस्वपदविग्रहोऽयं नित्यसमासः॥

ऋत्यकः॥ *सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनमिति*। होतृ ऋश्यः, खट्व ऋश्य इत्यादौ; अन्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात्॥

न्यासः

च तद्धितेऽनाति' इति यकारलोपः। शाकलस्य प्रतिषेधः **शाकलप्रतिषेधः**। **वक्तव्य इति**। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेन सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो भविष्यति। **ऋत्विय इति**। ऋतुः प्राप्तोऽस्येति 'ऋतोरण्', 'छन्दसि घस्' इति घस्। **व्याकरणमिति**। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। अत्र हि 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्तेर्नित्यसमासोऽयम्। **कुमार्यर्थमिति**। कुमार्या इदं कुमार्यर्थमिति। 'अर्थशब्देन सह समासवचनं सर्वलिङ्गता च' इत्ययमपि नित्यसमास एव। सर्वत्र शाकलविधौ प्रतिषिद्धे यणादेशो भवत्येव॥

ऋत्यकः॥ सवर्णार्थमनिगर्थञ्च वचनमिति। अन्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। यदि सवर्णार्थं वचनम्, कथं तर्हि खट्वर्श्य इत्युदाहरणम्, न ह्यत्र सवर्णोऽप्परः? नैतदस्ति; 'अनिगर्थञ्च' इति यदुक्तं तस्योदाहरणम्। अत एवाक इत्युपात्तं सूत्रे; अन्यथेक इत्यनुवर्त्तनीयं स्यात्। सत्यस्मिन् योगे सवर्णार्थेऽप्यकोऽनेनैव युक्तो ह्रस्वप्रकृतिभावो परत्वादित्यस्योदाहरणस्योपन्यासः॥

---

1. 'पोतृ ऋश्यः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

उपस्थितं नामानार्ष इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन्परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोका३ इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गला३ इति, सुमङ्गलेति ।

वत्करणं किम् ? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत ।

पदमञ्जरी

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ऋषिः=वेदः, तत्र भव आर्षः, ततोऽन्योनार्षः, समुदायाद्वाक्यादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपेऽवस्थाप्यते । कैः ? पदकारैः । पदस्येयत्तापरिज्ञानाय अप्लुतेन तुल्यं वर्त्तत इत्यप्लुतवत् । तत्र येन साधर्म्येणाप्लुतवत्त्वम्, तद्दर्शयति—*अप्लुतकार्यमिति* । तत्रापि प्लुतशब्देन विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दर्शयति—*प्रकृतिभावं करोतीति* । अन्यथा स्वरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तस्यापि प्लुतकार्यत्वात् । उदाहरणेषु प्लुतकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् प्लुतमेवोपमृद्य भवति; स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात् ।

तत्र को दोष इति । एकादेशेन निवर्त्त्यमानत्वात् प्लुतस्य श्रवणेन न भवितव्यमिति प्लुत एव निषिध्यताम्, किमर्थमतिदेशाश्रयणमिति प्रश्नः । *अग्नी३ इतीति* । यत्र प्लुताश्रयोऽपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति, प्रगृह्याश्रयोऽपि; तत्र प्लुता-

न्यासः

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ऋषौ=वेदे भव आर्षः, तस्मादन्यो लौकिकोऽनार्षः । **समुदायादिति** । वाक्यादित्यर्थः । कुत एतत् ? पदरहितस्य वाक्यस्याप्रयोगात् । वाक्यस्य च समुदायात्मकत्वात् । **अवच्छिद्येति** । पृथक् कृत्वेत्यर्थः । **स्वरूपे व्यवस्थाप्यत इति** । शब्दपदात्मकतायां व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । **अप्लुतवदिति** । अप्लुतेन तुल्यं वर्त्तत इत्यप्लुतवत् । येन साधर्म्येणाप्लुतवद् भवति तद् दर्शयितुमाह—**प्लुतकार्यमित्यादि** । तदनेन प्लुतकार्यस्यायं प्रतिषेधः, न तु प्लुतस्येति दर्शित भवति । **सुश्लोका३ इति** । 'दूराद्धूते च' इति प्लुतः । **सुश्लोकेति** । प्लुतकार्यस्याकरणादेकादेशो भवत्येव । ननु चैकादेशेनापि न भवितव्यम्, तस्यापि प्लुतकार्यत्वात् ? नैतदस्ति; एवं हि वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् प्लुतसंशब्दनेनैव प्लुतस्य यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधः, न सर्वस्य प्लुतकार्यस्य । न चैकादेश एवं विहितः ।

वत्करणं किमिति । इह कार्यमात्रस्य प्रतिषेधे सति प्लुतस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणं स्यात् । सत्यपि च कार्यमात्रस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधेनैव प्लुतश्रुत्या भवितव्यम्; एकादेशेन निवर्त्तितत्वात् । तत् कस्मात् प्लुतस्यैव प्रतिषेधो न क्रियत इत्यभिप्रायः । प्लुतप्रतिषेधे वक्ष्यमाणं दोषं चेतसि कृत्वाऽऽह—**प्लुत इत्युच्यमान इत्यादि** । **तत्र को दोष इति** । यो वत्करणे सति न भवतीति भावः । **प्रगृह्याश्रय**

तत्र को दोषः ? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्—अग्नी३ इति । वायू३ इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यब्रूताम्[1], अस्तु ही३ इत्यब्रूताम्[1] । चिनु हीदम्, चिनुही३ इदम् ।

चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थम्—तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्रविभाषेयम् ।

ईकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा३ इयम्, वशेयम् ॥

पदमञ्जरी

श्रयस्य प्रतिषेधेऽपि प्रगृह्याश्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिद्ध्यति, प्लुतप्रतिषेधे तु क्रियमाणेऽत्रापि श्रवणं न स्यात् ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ सूत्रे ई३ चेति त्रिमात्रिकस्य निर्देशः । *अचि परत इति* । उपस्थितग्रहणं चास्वरितत्वान्निवृत्तम् । *अस्तु ही३ इत्यब्रूतामिति* । 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इति प्लुतः, अस्तेर्लोटि तिप्, 'एरुः' ।

तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति । तत्र पूर्वेणाप्लुतवद्भावस्य नित्यप्राप्तत्वात्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति, तत्र केनचिदप्राप्तत्वात् ।

ईकारादन्यत्रापीति । तथा च भाष्यम्—'ईकारग्रहणेन नार्थः' इत्यादि ॥

न्यासः

इत्यादि । प्रगृह्य आश्रयो यस्य तस्मिन् प्रकृतिभावे सति प्रगृह्यसंज्ञको यः प्लुतस्तस्य श्रवणं न स्याद्, यदि प्लुत एव प्रतिषिध्येत । वत्करणे तु सति प्लुतकार्यस्यायं प्रतिषेधो भवति, न प्लुतस्यैव । तत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्याश्रयस्याप्रतिषिद्धत्वादसत्येकादेश एष दोषो न भवति । **अग्नी इतीति** । 'ईदूदेद् द्विवचनम्' इत्यादिना प्रगृह्यसंज्ञा, 'गुरोरनृत' इत्यादिना प्लुतः ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ **अचि परत इति** । एतेन 'उपस्थिते' इत्येतन्निवृत्तम्; अस्वरितत्वादिति सूचयति । **अस्तु ही३ इति** । 'असु क्षेपणे', लोट्, सिप् । 'सेर्ह्यपिच्च' इति सेर्हिः, व्यत्ययेन श्लुः । 'क्रियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्' इति प्लुतः ।

तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति । तत्र पूर्वेणाप्लुतवद्भावस्य नित्यं प्राप्तत्वात् । **अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति** । तत्र केनचिदप्राप्तत्वात् ।

ईकारादित्यादि । कथं पुनरिकारादन्यत्रापीष्यमाणोऽप्येषोऽप्लुतवद्भावो लभ्यते ? 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्यतोऽनुवृत्तस्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ॥

१–१. उभयत्र 'इत्यब्रवीत्' इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

दिव उत् ॥ १३१ ॥

'एङः पदान्तादति' इत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते। 'दिवः' इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः; सानुबन्धकत्वात्। दिवः पदस्य उकारादेशो भवति। दिवि कामो यस्य द्युकामः। द्युमान्। विमलद्यु दिनम्। द्युभ्याम्। द्युभिः।

निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति—अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिरिति।

पदमञ्जरी

दिव उत् ॥ *पदग्रहणमनुवर्त्तत इति*। अन्तग्रहणेनोपसमस्तमपि[1] केवलं पदग्रहणमेवानुवर्त्तते, ततश्चार्थात् षष्ठ्यन्तं जायते, दिवशब्देन विशेषणात्तदन्तविधिः, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति तु प्रत्ययविधिविषयम्। व्यपदेशिवद्भावात् केवलस्यापि भवितव्यम्, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्येतदपि प्रत्ययविधिविषयमेव। *सानुबन्धकत्वादिति*। दीव्यतेर्धातोरुकारोऽनुबन्धः, प्रातिपदिकस्य तु न कश्चिदनुबन्धः। *दिवः पदस्येति*। तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः। *द्युकाम इति*। दिवं कामयते इति 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः'। *विमलद्यु इति*। विमला द्यौरऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः। *अक्षद्युभ्यामिति*। अक्षशब्द उपपदे दीव्यतेः क्विप्, तत्र 'च्छ्वोः शूडनासिके च' इत्यूठ्।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यद्यपि 'ऋत उत्' इति तपरकरणेन ज्ञापितम्—'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति' इति, तथाप्यान्तर्यतोऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक एव भविष्यति? इत्यत आह—*तपरकरणमिति*। यद्यप्यनेन दीर्घो

न्यासः

दिव उत् ॥ सानुबन्धकत्वादिति। कस्य धातोरनन्तरम्? प्रकृतत्वात् तस्यैव। दीव्यतिर्धातुः सानुबन्धः, प्रातिपदिकं तु दिविवत्येतन्निरनुबन्धकम्, निरनुबन्धकस्य च च सूत्र उपादानम्; तस्मात् 'निरनुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति प्रातिपदिकस्येदं ग्रहणम्, न धातोरिति। **द्युकाम इति**। दिवि कामोऽस्येति बहुव्रीहिः, दिवं कामयत इति वा। 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णो वक्तव्यः' इति णप्रत्ययः। **द्युमानिति**। द्यौरस्यास्तीति 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'। **विमलद्यु दिनमिति**। विमला द्यौरस्मिन्निति बहुव्रीहिः। **अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिरिति**। अक्षशब्द उपपदे दीव्यतेर्धातोः क्विप्, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठ्।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यावता यद्यपि 'ऋत उत्' इत्यत्र तपरकरणेन 'भाव्यमनोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति' इति ज्ञापितम्, तथाप्यत्रान्तर्यतोऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक एव भविष्यति; न दीर्घः? इत्यत आह—**तपरकरणमित्यादि**।

---

१. 'उत्तरपदेनापि'–इति पाठः।

तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थम्—द्युभ्याम्, द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूठ् प्राप्नोति ।

पदस्येति किम् ? दिवौ । दिवः ॥

पदमञ्जरी

न प्राप्नोति, लक्षणान्तरेण तु प्राप्नोतीत्याह—*द्युभ्याम्, द्युभिरिति* । उत्वस्यावकाशो यत्रायजादिपरः—विमलद्यु, ऊठोऽवकाशः—द्यूत्वा, द्यूतम्; यत्र तूभयोः प्रसङ्गस्तत्र परत्वादूठ प्राप्नोति, तपरकरणादुत्वमेव भवति । यदि प्राप्तस्योठो निवृत्त्यर्थं तपरकरणमित्युच्यते, एवं तर्हि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यत्र 'कथं द्युभ्याम्, द्युभिः' इति परेण चोदिते यद्वक्ष्यति—'ऊठि कृते दिव उदिति तपरकरणान्मात्राकालो भविष्यति', तद्विरुद्ध्यते, तस्य ह्यूठि कृते तस्यैवोठो मात्राकालो भविष्यतीत्ययमर्थः ? नैषः दोषः; 'ऊठि कृते' इत्येतस्य पूर्वेण चोद्यग्रन्थेन सम्बन्धः—'कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊठि कृते' इति; 'दिव उत् इति तपरकरणात् मात्राकालो भविष्यति' इत्येतावान् परिहारग्रन्थः । तपरकरणस्य तूण्निवृत्तिरेव प्रयोजनम् । तस्मादुत्त्वमेवात्र कर्त्तव्यम्, न पुनरूडित्यर्थः ॥

न्यासः

यद्यप्यनेन दीर्घो न प्राप्नोति, लक्षणान्तरेण तु द्युभ्यां द्युभिः—इत्यत्रोठ् प्राप्नोति, अतः स मा भूदित्येवमर्थं तपरकरणम् । स्यादेतत् । ननु चोठ्प्राप्तिरेव नास्ति, किं तन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? इत्यत आह—**द्युभ्याम्, द्युभिरिति । अत्र हीत्यादि** । उत्त्वस्यावकाशो यत्र झलादिः क्विप्परो न विद्यते—विमलद्यु दिनमिति, ऊठोऽवकाशः—अक्षद्यूभ्यामिति; द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादूठ् प्राप्नोति, तपरकरणादुत्त्वमेव भवति । यदि तर्हि प्राप्तस्योठो निवृत्तये तपरकरणं क्रियते, एवं सति 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यत्र 'कथं द्युभ्याम्, द्युभिः' इति परेण चोदिते यद्वक्ष्यति—"ऊठि कृते 'दिव उत्' इति तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यति" इति, तद्विरुध्यते; तस्योठि कृतेऽभिनिवृत्ते तस्य स्थाने मात्राकाल उकारो भविष्यतीत्ययमर्थः ? नास्ति विरोधः; 'ऊठि कृते' इत्यस्य हि ग्रन्थस्य पूर्वेण चोद्यग्रन्थेन सह सम्बन्धः, नेतरेण परिहारग्रन्थेन । तत्र 'केचिदत्र क्ङितीति नानुवर्त्तयन्ति' इत्यस्मिन् दर्शनान्तरे उपन्यस्ते, 'कथं द्युभ्यां द्युभिरित्यूठि कृते' इति देश्यम् । तत्रायं चोदयितुरभिप्रायः—यदि क्ङितीति नानुवर्त्तेत, तदा द्युभ्यां द्युभिरित्यत्राप्यूडेव कर्त्तव्यः, ततश्चोठि कृते कथं द्युभ्यां द्युभिरिति सिध्यति, यावता द्यूभ्यां द्यूभिरिति भवितव्यमित्यस्य देश्यस्य 'दिव उत्' इति तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यतीत्येष परिहारः । अत्राप्ययं परिहर्तुरभिप्रायः—तपरकरणस्यैतदेव प्रयोजनम् ऊठ् मा भूदिति; अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तस्मादुत्त्वमेव कर्त्तव्यम्, न तूड्भाव इति । ये तु 'क्ङिति' इत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावकककारौ नञ्समासे न वर्त्तेते तयोर्यः सुशब्दः, कश्च तयोः सुशब्दः ? यस्तदर्थेन सम्बद्धः, तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते ।

पदमञ्जरी

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ *सुशब्द इति* । एतेन 'एतत्तदोः' इति सुशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणा षष्ठीत्याचष्टे । यद्येवम्, सु इत्येतस्य सापेक्षत्वाल्लोपशब्देन समासो न प्राप्नोति ? नैवायं समासः, सु इति पृथक्पदम् 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तषष्ठीकम् । *कश्च तयोः सुशब्द इति* । यदि यस्ताभ्यां विहितः सुः स तयोः सम्बन्धी भवति, तदा परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ न स्यादिति मन्यमानः पृच्छति । इतरो विदिताभिप्रायः परिहृति-*यस्तदर्थेन सम्बद्ध इति* । अर्थद्वारकश्च सम्बन्धः, यस्तदर्थगतमेकत्वमाचष्ट इत्यर्थः । परमस ददातीत्यादावपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थगतमेवैकत्वमाचष्ट इति सिद्धो लोपः । प्रथमैकवचनस्यात्र सुशब्दस्य ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य । 'स्यश्छन्दसि' 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इत्यत्र ह्यस्यैव सम्भवः । द्वयोः सामान्येन ग्रहणं तर्हि कस्मान्न भवति ? एवं तर्हि 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणम्, तस्य ह्युकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः । *एष इति* ।

न्यासः

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ नञ्समासे न वर्त्तेतेति । अनेन क्रियासम्बन्धं दर्शयन् 'अनञ्समासे' इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयति । पर्युदासे हि सति नञिवयुक्तन्यायेन नञ्समासादन्यस्मिन् समासे वर्त्तमानयोः स्यात्—परमैष ददाति, परमस ददातीति; एष ददाति, स ददातीत्यत्र तु न स्यात् । अथ 'स सम्प्रदानम्' इत्यादिको निर्देशो ज्ञापयति—असमासेऽपि भवतीति ? उच्यते; एवमप्येतच्छब्दस्य न स्यात्, योगापेक्षे तु ज्ञापक आश्रीयमाणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादित्यभिप्रायः । **तयोर्यः सुशब्द इति** । एतेन 'एतत्तदोः' इति सुशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणेयं षष्ठीत्याचष्टे । यद्येवम्, सुशब्दस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्ये सति लोपशब्देन सह समासो नोपपद्यते । गमकत्वात् सापेक्षस्यापि समासो भविष्यतीत्यदोषः । अथ वा—असमासनिर्देश एवायम्, षष्ठी तु 'सुपां सुलुक्' इत्यनेनैव लुप्तत्वान्न श्रूयते । **कश्च तयोः सुशब्द इति** । एवं मन्यते—आनन्तर्यलक्षणेन वा सम्बन्धेनैतत्तदोः सुशब्दः सम्बन्धी स्यात्, अर्थद्वारेण वा; तत्र हि पूर्वस्मिन् पक्षे सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणं स्यात् । भवति हि तदेतदोरानन्तर्यलक्षणेन सह सम्बन्धेन सम्बन्धी । इतरस्मिन् 'अनञ्समासे' इति प्रतिषेधस्यैव

एतत्तदोरिति किम् ? यो ददाति । यो भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् ? एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् ? एषको ददाति । सको ददाति । 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः ।

पदमञ्जरी

'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सकारः, त्यदाद्यत्वम्, षत्वम् । *एषक इति* । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यकच् ।

ननु रूपभेदात्साकच्कावेतत्तदावेव न भवतः, तत्किम् 'अकोः' इति प्रतिषेधेन ? तत्राह—*तन्मध्यपतित इति* । अस्याश्च परिभाषाया अस्तित्वे अयमेव प्रतिषेधो लिङ्गम् ।

न्यासः

वैयर्थ्यं स्यात्—अनेषो ददाति, असो ददातीति । अत्र हि समासद्वारेण सुशब्दः समासस्यैव सम्बन्धी, न त्वेतत्तदोरिति । ननु च सानुबन्धकत्वात् सप्तमीबहुवचनं नाशङ्कनीयमेव ? नैतदस्ति, प्रथमैकवचनमपि हि तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ सानुबन्धकमेव । तद्गुणसंविज्ञान इति 'एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इत्यत्र यदस्त्येकानुबन्धग्रहणं तदपेक्ष्य बोध्यम् । तत्रातद्गुणसंविज्ञानेऽङ्गीकृत एतद्वचनं न घटते; अनुबन्धं त्यक्त्वा सुशब्दो नास्ति, किं तर्हि ? सशब्दः । इयाँस्तु विशेषः—एकस्य पकारोऽनुबन्धः, अपरस्य तूकार इति । तस्माद् द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात् सप्तमीबहुवचनमपि युक्तमाशङ्कितुम् । द्वितीये तु पक्षे यो दोषः, तमुत्तरत्र परिहरिष्यामीति चेतसि कृत्वाऽऽह—**यस्तदर्थेन सम्बन्ध इति** । एवं ब्रुवता प्रथमैकवचनं तयोः सम्बन्धीत्युक्तम् भवति । कथं कृत्वा ? एतत्तच्छब्दौ हि प्रातिपदिके । 'त्रिकश्च प्रातिपदिकार्थः' इतीदमत्र दर्शनमाश्रितम् । तथाहि 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यत्र बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीत्यर्थः । 'कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनां वाच्यास्तदीये' (१.४.२१) इति ब्रुवाणेन संख्यायाः कर्मादीनाञ्च विभक्तिवाच्यत्वमिति दर्शितम्, अर्थाच्च त्रिकत्वम्, 'स्वार्थद्रव्य लिङ्गात्मकं प्रातिपदिकार्थः' इति तस्य प्रातिपदिकार्थस्य यदेकत्वं तत्र प्रथमैकवचनमेव भवति, न सप्तमीबहुवचनम् । तद् व्यधिकरणस्यैव बहुत्वे भवति । तस्माद् एतत्तदोरर्थद्वारकेण प्रथमैकवचनमेव सम्बद्धम्, न सप्तमीबहुवचनम् ।

एष ददातीति । 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सत्वम्, त्यदाद्यत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ।

एषक इति । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यकच् । ननु साकच्कावेतौ भिन्नरूपत्वादेतत्तदौ न भवतः, तत् किम् 'अकोः' इति प्रतिषेधेन ? इत्यत आह—**तन्मध्यपतित इत्यादि** । तस्याश्च परिभाषाया अस्तित्व एष एव 'अकोः' इति प्रतिषेधो ज्ञापकः, 'नेदमदसोरकोः' इति च ।

ननु च नञ्समासे कृते शब्दान्तरस्य सम्बन्धी सुर्भवति, नैतत्तदोः, ततश्च

अनञ्समास इति किम् ? एनेषो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् नञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र सम्बद्धः सुशब्दः ।

हलीति किम् ? एषोऽत्र । सोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

'स्य' इत्येतस्य च्छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमः ।

न च भवति—यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

'सः' इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे, सति चेत्पादः पूर्यते । सेन्दू राजा क्षयति चर्षणीनाम् । सौषधीऽनुरुध्यसे ।

लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् ? स इव व्याघ्रो भवेत् ।

पदमञ्जरी

उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति । एतच्च नञ्सूत्र एव व्याख्यातम् । 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतम्-संहितायां यथा स्यात्, असंहितायां मा भूदिति ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ *स्य इति* यदित्यस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तषष्ठीकम् । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादनुत्पत्तिरेव वा षष्ठ्याः । उदाहरणे सत्वादि पूर्ववत् ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ स इति निर्देशः पूर्ववत् ।

न्यासः

प्रसङ्गो नास्तीति किम् 'अनञ्समासे' इति प्रतिषेधेन ? इत्यत आह—**उत्तरपदार्थप्रधानत्वादित्यादि** । यद्यपि शब्दान्तरं नञ्समासः, तथापि तस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादेतत्तदोश्चोत्तरपदत्वात् तत्सम्बन्धिन्यामेव संख्यायां सुशब्द उत्पन्न इति तयोरेव सुर्भवति । तस्मादस्ति प्राप्तिरिति प्रतिषेधः क्रियते । समास इति किम् ? वाक्ये प्रतिषेधो मा भूत्—नैष ददाति, न स पश्यतीति ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ **स्य इति** त्यदः प्रथमैकवचनम्, तस्यानुकरणम् । तस्माच्च या षष्ठ्युत्पन्ना तस्याः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना लुक् । अनुत्पत्तिरेव तस्याः; अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्, यथा—गवित्ययमाहेति । उदाहरणे तु पूर्ववत् सत्वादिकार्यम् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ सोऽचीति पूर्ववत् तस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणम् । पादपूरणम्=पादनिष्पत्तिः ।

अचीति विस्पष्टार्थम् ।

पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति, तेनेदमपि सिद्धं भवति—

सैष दाशरथो रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।
सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयम् 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' इति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र 'सुट्' इति, 'कात्पूर्वः' इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"'सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' । संस्कर्ता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम्" ।

पदमञ्जरी

केचिदिति । स्वयं तु छन्दोऽधिकाराद्दृक्पादस्यैव ग्रहणं मन्यते ॥

सुट् कात् पूर्वः ॥ संस्कर्तेति । सम्पुंकानां सो वक्तव्यः' इति वचनात् 'समस्सुटि' इति द्विसकारकत्वाद्वा निर्देशस्य समो मकारस्य सकारः, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति पूर्वस्यानुनासिकः । इह 'सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे', 'किरतौ लवने' इत्यादौ ककारादावागमिनि टित्त्वादेव सुट् कात्पूर्वो लभ्यते । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे' इत्यादौ कात्पूर्वत्वसम्भवादनुपयोग एवेत्यनर्थकं कात्पूर्वग्रहणम् । स्यादेतत्—संचस्कारेत्यादावभ्यासे सञ्जाते साभ्यासस्य करोतित्वाच्चात्पूर्वः सुट स्यात, मा भूच्चात्पूर्वः, कात्पूर्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं कात्पूर्वग्रहणमिति ? तन्न; अत्र हि लिटि द्विर्वचनं च प्राप्नोति, सुट् च; तत्र द्विर्वचनमकृते सुटि कृशब्दस्य प्राप्नोति, कृते तु स्कृशब्दस्य । सुडपि कृते द्विर्वचने चकृशब्दस्य प्राप्नोति, अकृते तु कृशब्दस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वात् सुटि कृते तस्य धातुग्रहणेन ग्रहणात् सहैव तेन द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषे संचस्कारेति सिद्धम् । न च साभ्यासस्याकृतः सुडिति पुनः सुट्प्रसङ्गः; अस्मिन्नेव प्रयोगे लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात् ।

न्यासः

ननु चारम्भसामर्थ्यादेवाचि विज्ञायते, हलि हि पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, तत् किमर्थमचीति क्रियते ? इत्याह—**अचीति विस्पष्टार्थमिति** ।

केचिदिच्छन्तीति । ते च्छन्दोग्रहणं नानुवर्त्तयन्तीति ॥

सुट् कात् पूर्वः ॥ संस्कर्त्तेति । 'सम्पुंकानां सत्वम्' इति वचनात् 'समः सुटि' इति निर्देशाद्वा समो मकारस्य सकारः, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति पूर्वाकारस्यानुनासिकः ।

पदमञ्जरी

ननु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि लकारे तदाश्रये च द्विर्वचने एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे कृते पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः सुट् पश्चाद्भवन् चात्पूर्वः स्यात्, समस्करोदित्यादौ चान्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चाटि कृते तेन व्यवधानान्नैव सुट् स्यात्, विकरणान्ताङ्गभक्तो ह्यडागमस्तमेव न व्यवदध्यात्, करोतिं तु व्यवदधात्येव; इह च समस्कृत, संस्कृथा इति यत्र करोतिरेवाङ्गं तत्राटः कृग्रहणेन ग्रहणादट एव पूर्वः सुट् स्यात्, अतोऽडभ्यासयोरपि कृतयोः कात् पूर्वः सुड्यथा स्यादिति कर्त्तव्यं कात्पूर्वग्रहणम् ? न कर्त्तव्यम्; 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इत्येतस्मादेव निर्देशादेतत्सिद्धम् । न च तत्र करिष्यामीति कात्पूर्वग्रहणम्, कृतेऽप्यस्मिन्नसिद्धेः । तथा हि-क्रियमाणमप्येतत्कालावधारणार्थं वा स्यात्—करोतेस्तस्यामवस्थायां सुड् भवति यस्यामवस्थायां भवन् कात्पूर्वो भवतीति । करोत्यवधारणार्थं वा—तस्य करोतेः सुड् भवति यस्य भवन् कात्पूर्वो भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे यद्यप्यन्तरङ्गे अप्यड्द्विर्वचने बाधित्वा कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुड् भवति, पश्चात्तयोः कृतयोरिष्टं सिद्ध्यति । द्वितीये तु प्रत्युताभ्यासवतोर्निवृत्त्यर्थमेव कात्पूर्वग्रहणं स्यात्, न हि तद्वतोर्भवन् कात्पूर्वः कृतः स्यात् । स्यादेतत्–न करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणम्, किं तर्हि ? अपकृष्य विधिः, करोतेः सर्वत्र सुड भवति, स तु प्रदेशान्तरे प्राप्तः कात्पूर्वः कर्त्तव्य इति ? एवमपि समस्कृत, समस्कृथा इति सिद्ध्यति, अटः प्राक्प्राप्नुवन् कात्पूर्वो नीयत इति, समस्करोदित्यादौ त्वसिद्धिरेव, कथम् ? प्रदेशान्तरे प्राप्तस्य विधिरपकृष्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्तोऽटा व्यवधानादिति कथमपकृष्य विधिर्भवेत् । कथं च संचस्कारेत्यादावपि द्विःप्रयोगे द्विर्वचने उच्चारणभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र यः समोऽनन्तरो न तस्य ककारः, यस्य च ककारो नासौ समोऽनन्तरः–इति अप्राप्तत्वान् न कात्पूर्वं विधीयेत ? स्थाने द्विर्वचने च स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः, स चाव्यवहित इति कात् पूर्वः प्राप्तः कात् पूर्वः कृत इति न कश्चिद्दोषः । तदेवं धातुः पूर्वं साधनेन युज्यते, ततश्च क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे नैवेष्टं सिध्यतीति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इत्येतदेव कर्त्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुमिति वार्त्तिककारस्य पक्षः ।

यदि तु 'सम्पर्युपैः करोतौ' इति तृतीयानिर्देशेन समादिभिरुपसृष्टस्य सुड् विधीयते, तदा व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात्कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः शक्यते सम्पादयितुम् । कथम् ? समस्करोदित्यादौ तावदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति; तस्य करोतिं प्रत्यनवयवत्वात् । करोतेस्तु भविष्यति; व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात् । समस्कृतेत्यादौ त्वटः पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं चेष्यते । संचस्कारेत्यादौ च स्थाने द्विर्वचने कात्पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं करिष्यते । द्विःप्रयोगे तु द्वयोरपि करोत्योः प्राप्तः पूर्वस्मादेव करिष्यते, न हि तस्य कृतः कात्पूर्वः कृतः स्यादिति सिद्धमिष्टम् ।

कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथा हि—संस्कृषीष्ट,

पदमञ्जरी

भाष्यकारस्तु मेने—उभयं न कर्त्तव्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, ततश्चानुत्पन्न एव प्रत्यये संकृ इति स्थिते सुटि कृते लकारः, ततस्तन्निबन्धनावभ्यासौ ससुट्कस्यैव भविष्यतः । ननु च लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति, तल्लाभश्च साधनान्तर इति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, लब्धस्वरूपेति, कोऽर्थः ? किं प्रतिपन्नस्वरूपा, उत निष्पन्नस्वरूपा ? निष्पत्तिस्तावद्विशेषणसम्बन्धेनोपयुज्यते, प्रतिपत्तिस्तु विशेषणसम्बन्धात्प्रागपि क्रियायाः सम्भवति । विशिष्टा च क्रिया साधनेन युज्यते, तथा हि—तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसम्बन्धः प्रतीयते, प्रतिष्ठत इति गतेः, गच्छतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करोतीति व्यापारमात्रस्य, संस्करोतीति भूषणस्य । विशिष्टा च क्रियोपसर्गसम्बन्धे सत्येव प्रतीयत इति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपसर्गसम्बन्धोऽपेक्षणीयः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्; अन्यथा भवतेरकर्मत्वाद्भावे लकार उत्पन्ने पश्चादनुशब्देन सम्बन्धे अनुभूयते कम्बलो देवदत्तेनेति कथं कर्मणि लकारःस्यात् ? अतः 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येतदेव सम्प्रतिपन्नम् । एवं च पूर्वोक्तन्यासेन सिद्धमिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन, नापि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इत्यनेन । यदि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते; अध्येता, प्रत्येता, प्रत्यायक इत्यादौ पूर्वं धातूपसर्गयोरेकादेशे तस्य धातुं प्रत्यादिवत्त्वात्तत एव प्रत्ययोत्पत्तावनिष्टं प्राप्नोति ? नैष दोषः, 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्यत्र ज्ञापितमेतत्—पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति, पश्चात् स्वरसन्धिरिति । प्रत्यय इति वा निर्देशोऽस्यार्थस्य ज्ञापकः ।

वृत्तिकारस्तु—उभयं वक्तव्यमिति मन्यमानः कात्पूर्वग्रहणस्य तावत्प्रयोजनमाह—*कात्पूर्वग्रहणमित्यादि* । किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनम् ? अत आह—*तथा हीति* । *संस्कृषीष्टेति* । आशिषि लिङ्, आत्मनेपदम्, 'उश्च' इति कित्त्वम्, सुट्,

न्यासः

अथ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम्, यावता सुडयमादिलिङ्गः, करोतिश्च ककारादिः, तत्रान्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणम् 'आद्यन्तौ टकितौ' इति कात्पूर्व एव सुड् भविष्यति ? इत्यत आह—**कात्पूर्वग्रहणमित्यादि** । किं पुनरभक्तत्वे सतीष्टं सिध्यतीति, अतस्तज्ज्ञापकं प्रति यत्नः क्रियते ? इत्याह—**तथा हीत्यादि** । **संस्कृषीष्टेति** । आशिषि लिङ्, सीयुट्, आत्मनेपदम्, 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः, 'सुट् तिथोः' इति तकारस्य सुडागमः, कात्पूर्वः सुट, स यदि करोतेर्भक्तः स्यात् ततस्तस्य करोतिग्रहणेन ग्रहणात् कृञः संयोगादित्वं जातमिति 'ऋतश्च संयोगादेः' इतीट् प्रसज्येत । **संस्क्रियत इति** । लट्, कर्मण्यात्मनेपदम्, यक्, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । तत्र यदि करोति-

संस्क्रियते इति संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ न भवतः। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, सुटा व्यवहितत्वात्? 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति वचनान्नास्ति व्यवधानम्।

सञ्चस्करतुः, सञ्चस्करुः—इति गुणः कथम्? 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति।

पदमञ्जरी

तयोः कात्पूर्वः सुट्, तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिग्रहणेन ग्रहणात् कृञः संयोगादिता ज्ञायेतेति 'ऋतश्च संयोगादेः' इतीट् प्रसज्येत। *संस्क्रियत इति*। कर्मणि लट् 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु'। अत्रापि भक्तत्वे सुटः कृञः संयोगादित्वात् 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः स्यात्, अतस्तौ मा भूतामिति अभक्तः सुडेषितव्य इति भावः। निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति? समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्, सुटश्चापदत्वात्।

गुणः कथमिति। सुटोऽभक्तत्वेनाङ्गस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्नः। 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति स्थानेद्विर्वचनपक्षे द्विःप्रयोगे च समुदायस्यैवाङ्गसंज्ञेत्युक्तम्, ततश्च तदङ्गमध्यपतितः तदङ्गग्रहणेन गृह्यते।

न्यासः

भक्तत्वं सुटः स्यात्, ततश्च संयोगादित्वं करोतेर्जातमिति 'गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः स्यात्! अभक्तत्वे तु सुटः संयोगादित्वादिड्गुणौ न भवतः। **तिङ्ङतिङ इत्यादि**। यद्यभक्तः सुट्, तदा संस्क्रियत इत्यत्र समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न सिध्यति। न च सुट एव पदस्य तिङो लभ्यते; पदादित्यधिकारात् सुटश्चापदत्वात्। **स्वरविधावित्यादि** परिहारः।

'ऋतश्च संयोगादेः' इत्यनेन ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्लिटि गुणो विधीयते, स चाभक्ते सुटि करोतेरसंयोगादित्वान्नोपपद्यत इति मन्यमान आह—**सञ्चस्करतुरित्यादि**। गुणः कथम्? न कथञ्चिदित्यर्थः। **तन्मध्य इत्यादि**। द्विर्वचने कृते द्वौ करोती भवतः, तन्मध्ये चायं वर्त्तते सुट्, अतः 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति करोतिग्रहणेनैव गृह्यते, ततो नास्त्यसंयोगादित्वं कृञ इति भावः।

ननु च 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्यस्मिन् पक्ष उच्चारणमात्रं भिद्यते, धातुस्त्वेक एव, तत् कथं करोतेर्द्वित्वम्? नैष दोषः; यद्यपि धातुरभिन्नः, तथाप्युच्चारणभेदाद्भेदस्तस्याश्रित इति; अडभ्यासव्यवायेऽपीति वचनात्। अभेदे हि व्यवाय एव नास्तीत्यभ्यासग्रहणमनर्थकं स्यात्। अथापि कथञ्चित् स तद्ग्रहणेन न गृह्यते, एवमपि गुणो

संयोगोपधग्रहणं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणम्—'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अड्व्यवाये, अभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वो भवति । समस्करोत् । समस्कार्षीत् । सञ्चस्कार । परिचस्कार ।

पदमञ्जरी

नन्वेवमपि असंयोगादित्वं तदवस्थम्? अत आह—*संयोगोपधग्रहणं चेति* । अन्त्यादचः पूर्वस्य वर्णस्योपधासंज्ञाविधानात् 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इत्येतदुक्तं भवति, यदि न सम्भक्तः सुट् टित्करणं किमर्थम्? इत्यत आह—*टित्करणमिति* । 'सुटस्तुस्वञ्जाम्' इत्युच्यमाने सुरेत्यादौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, ततश्च सुरां परिचष्टे परिसुरयतीत्यादावपि प्राप्नोति ॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ व्यवायः=व्यवधानम्, अपिशब्दादव्यवधानेऽपि, असति तु तस्मिन् व्यवाय एव स्यात् । *संचस्करिथेति* । 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्येतदप्य-

न्यासः

भवत्येवेति दर्शयन्नाह—**संयोगेत्यादि** । संयोगोपधग्रहणे हि सति संयोग उपधा यस्येति संयोगोपधत्वेन ऋकारं विशेष्य पश्चात् तेनाङ्गं विशेष्येत—तदन्तस्याङ्गस्येति । तत्र यद्यपि करोतेरङ्गं संयोगोपधं न भवति, ऋकारस्तु भवतीति गुणो भवत्येव । तद्भक्तः सुट् ।

टित्करणं किमर्थम्? तद्धि तदादित्वात् तद्भक्तता यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । अभक्तश्चेत् सुट् तदा टित्करणस्य वैयर्थ्यमेवापन्नमित्यत आह—**टित्करणमित्यादि** । 'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' इत्युच्यमाने सुरेत्यादौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि ग्रहणं स्यात् । ततश्चातिसुस्थिरः, अतिसुस्थित इत्यादावपि षत्वं प्रसज्येत । तस्माद् विशेषणार्थं टित्करणम् ॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ **अड्व्यवायेऽभ्यासव्यवायेऽपीति** । व्यवायः = व्यवधानम् । अपिशब्दादव्यवायेऽपि । असत्यपिशब्दे व्यवाय एव स्यात् । **समस्करोदिति** । लङ् । **समस्कार्षीदिति** । लुङ्, च्लिः, तस्य सिच्, 'सिचि वृद्धिः' इत्यादिना वृद्धिः, 'इतश्च' इतीकारलोपः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् । **सञ्चस्करतुरिति** । लिट् ।

यदि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, तदा साधनाभिधायिनि प्राग्लकारे कृते तन्निमित्ताभ्यामडभ्यासाभ्यां भवितव्यम्, ततश्च तद्व्यवधाने सति सुड् न प्राप्नोतीति तदर्थं युज्यतेऽस्यारम्भः । न च पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, किं तर्हि? उपसर्गेण । यदि हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्येत पश्चादुपसर्गेण, ततोऽनुभूयते कम्बलो देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणि लकारो न स्यात्; भवतेरकर्मकत्वात् । उपसर्गेण पूर्वं धातौ सम्बध्यमाने न

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति तत्र 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति पूर्वं सुट् क्रियते, पश्चादडभ्यासौ ? 'अभक्तश्च सुट्' इत्युक्तम्, ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे

पदमञ्जरी

सुट एवेष्यत इति वचनादिडागमः । *पूर्वं धातुरित्यादि* । यद्यपि 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्यत्रापि दर्शने सुतरामेतदनारम्भणीयम्, तथापि स्वदर्शनत्वादुपपन्नत्वाच्चेदमेव दर्शनमुपन्यस्तम् । अपर आह–'किमर्थं पुनरिदमुच्यते' इत्यस्यानन्तरं यावतेति पठितव्यम्, ततश्च पश्चादडभ्यासावित्येवमन्तश्चोद्यग्रन्थः' इति । परिहरति—*अभक्तश्चेति* । चस्त्वर्थे । *तत्रेति* । अभक्ते । *एतस्मिंस्तु सतीत्यादि* । ननु चास्मादेव वचनात्कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वः क्रियताम्, यस्तु संस्कृ इत्यस्यामवस्थायां सुट् प्राप्नोति स केन वार्येत ? उच्यते; नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्तस्यानेन बाधः । अपरे तु–एतच्चोद्यभयाद्भाष्यकारमतमेव ज्यायो मन्यन्ते । यत्पुनरुक्तमादृगुणप्रसंग इति ? नैष दोषः; 'ऋतश्च संयोगादेः' इत्यत्र तावदुपदेश इति वर्त्तते, क्व प्रकृतम् ? 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति, ततः किम् ? 'उपदेशे संयोगादेः' इति सुटि कृते न भविष्यति । 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इत्यत्रापि नित्यमित्यनुवर्त्तते, क्व प्रकृतम् ? 'नित्यं छन्दसि' इति, ततः किम् ? नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणः ? सुटि कृते न भविष्यति ॥

न्यासः

भवत्येष दोषः; अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति । तस्मात् पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, ततश्च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्; तन्निमित्तयोर्धातूपसर्गयोरडभ्यासनिमित्तात् प्रत्ययविशेषात् प्रागेव संविधानात् । अडभ्यासौ तु बहिरङ्गौ; उत्तरकालभाविप्रत्ययविशेषापेक्षत्वात् । धातूपसर्गकार्यञ्च सुट्, तन्निमित्तत्वात् । अतस्तेनान्तरङ्गत्वाद् धातूपसर्गयोरुपादानमनन्तरमेव भवितव्यम् । न ह्यसावुपजातनिमित्तो लकारस्य तावदुत्पत्तिं प्रतीक्षते । कुतः पुनरडभ्यासौ ? इत्यभिप्रायेणाह–**किमर्थं पुनरिदमुच्यत इत्यादि** । इतरस्तु नैवेदमप्राप्तस्य सुटः प्रापणार्थमारभ्यते । किं तर्हि ? कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवाये कात्पूर्वः सुड् यथा स्याद्, अकृतयोर्मा भूदित्येवमर्थमिति दर्शयितुमाह—**पूर्वमित्यादि** । इतिकरणो हेत्वर्थः । तत्र धातोः पूर्वमुपसर्गेण योगः सुटोऽन्तरङ्गतायां हेतुः पूर्वं सुट्करणस्य, तदपि **पश्चादडभ्यासाविति** । कर्त्तव्याविति शेषः । यतो धातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते, तेन धातूपसर्गयोः कार्यं नैव किञ्चिदनिष्टमापद्यते ? इत्याह–**अभक्तश्च सुडित्युक्तमित्यादि** । पूर्वमेव ह्यभक्तत्वं सुटः प्रतिपादितम्, अतस्तस्य करोतिग्रहणेनाग्रहणे सति पश्चाद् भवन्तौ सकारात् परावडभ्यासावनिष्टे देशे स्याताम्, ततश्चेष्टरूपं न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अथ सत्यप्यस्मिन् कथमयं दोषो-

स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरऽभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वः क्रियत इति सिद्धमिष्टं भवति ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम्, परि, उप–इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति । संस्कर्ता, संस्कर्तुम्, संस्कर्तव्यम्—अत्र 'सम्पुंकानां सत्वम्' इति समो मकारस्य सकारः, पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्ता, परिष्कर्तुम्, परिष्कर्तव्यम्—'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति षत्वम् । उपस्कर्ता, उपस्कर्तुम्, उपस्कर्तव्यम् ।

भूषण इति किम् ? उपकरोति ।

सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते–संस्कृतमन्नमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः=समुदायः, तस्मिंश्चार्थे करोतौ सम्पर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र नः उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समी-

पदमञ्जरी

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपीष्यत इति । एतच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इति निर्देशाल्लभ्यते ॥

समवाये च ॥ उदाहरणेषु भावे निष्ठा । एवं *समुदित*मित्यत्रापि ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ सत इत्यादि । लब्धसत्ताकस्यार्थस्य

न्यासः

न भवतीत्याह—**एतस्मिंस्तु सत्यत एवेत्यादि** । अत्र तु सूत्रे सत्यत एव यावदभ्यासव्यवायो न भवति तावत् सुटा भवितव्यमेव । तस्मात् पूर्वमभ्यासौ कर्त्तव्यौ, ततस्तद्व्यवाये सति कात् पूर्वं सुडिति सर्वमिष्टं सिध्यति ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपीष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणो लभ्यते ? 'संस्कृतं भक्षाः' इत्याचार्यप्रवृत्तेर्लिङ्गात् ॥

समवाये च ॥ समवायः समुदाय इति । समवपूर्वादिणो भावे 'एरच्' इत्यच् । समवाय इति सङ्घात इत्यर्थः । **समुदित इत्यर्थ इति** । भावे निष्ठा ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ सत इत्यादि लब्धसत्ताकस्यार्थस्य पूर्वो-

हा=प्रतियत्नः। विकृतमेव वैकृतम्, प्रज्ञादित्वादण्। गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः। एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात्पूर्वो भवति। प्रतियत्ने तावत्–एधो दकस्योपस्कुरुते। काण्डगुणस्योपस्कुरुते।

वैकृते—उपस्कृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं गच्छति।

वाक्याध्याहारे—उपस्कृतं जल्पति। उपस्कृतमधीते।

एतेष्विति किम्? उपकरोति॥

किरतौ लवने॥ १४०॥

पदमञ्जरी

पूर्वं ये गुणास्तेभ्योऽन्ये गुणा आधीयन्ते। येन तद्गुणान्तराधानं तत्पुनः किमर्थम्? इत्याह—*आधिक्यायेति*। आधिक्यम्=वृद्धिः। *वृद्धस्य वा तादवस्थ्यायेति*। तस्य वृद्धियुक्तावस्थायाः प्रच्युतिपरिहारायेत्यर्थः। समीहा=चेष्टा। *अगम्यमानार्थस्येति*। अर्थप्रकरणादिना। *वाक्यस्येति*। वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः। *एधो दकस्येति*। जातिद्वन्द्वः, 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी, 'प्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः' इत्यात्मनेपदम्। *उपस्कृतं भुङ्क्त इति*। क्रियाविशेषणम्, विकृतं भुङ्क्त इत्यर्थः। *उपस्कृतं जल्पतीति*। साध्याहारं यथा तथा जल्पतीत्यर्थः।

अथैवं कस्मान्न कृतम्–'सम्प्रतिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः, उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च' इति? सूत्रकारं पृच्छ॥

किरतौ लवने॥ किरतौ लवनविषय इति। अर्थद्वारकं किरतेर्लवनविषयत्वम्,

न्यासः

त्पन्नेभ्यो गुणेभ्यो योऽन्यो गुणस्तद्गुणान्तरम्, तदाधीयत उत्पाद्यते येन तद् गुणान्तराधानम्। तत्पुनः किमर्थम्? इत्याह–**आधिक्यायेत्यादि**। किं तत्? इत्याह–**समीहेति**। तदेवं विद्यमानस्य वस्तुन आधिक्याय वृद्धये वृद्धस्य चैव तादवस्थ्याय तस्या वृद्धावस्थाया अपरिहाणाय गुणान्तराधानं ययाधीयते समीहया चेष्टया स प्रतियत्न इत्युच्यते। **विकृतमिति**। जातविक्रियमित्यर्थः। **गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणेति**। 'समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' इति प्रतीयमानोऽर्थः प्रकरणादिवाक्यस्यैकदेशो वाक्यशब्देनोक्तः। गम्यमानार्थस्यापि सुखप्रतिपत्तये स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः॥

किरतौ लवने॥ लवनविषय इत्यादि। अनेन लवनं किरतेर्नाभिधेयता विशेषणम्, अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति। केन पुनरत्र णमुल्, यावता 'आभी-

'उपात्' इत्येव। उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वो भवति। उपस्कारं मद्रका लुनन्ति। उपस्कारं काश्मीरा लुनन्ति। विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः।

ॐणमुलत्र वक्तव्यःॐ। लवन इति किम्? उपकिरति देवदत्तः॥

हिंसायां प्रतेश्च॥ १४१॥

'किरतौ' इत्येव। उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वो भवति हिंसायां विषये। उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात्। प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात्। तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः।

हिंसायामिति किम्? प्रतिकीर्णम्॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥ १४२॥

'किरतौ' इत्येव। अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वो भवति। अपस्किरते वृषभो

पदमञ्जरी

लवनविषये विक्षेपे यः किरतिर्वर्त्तते तत्रेत्यर्थः। तदाह—*विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थं इति*। साक्षात्तु विषये किरतेर्लवनमेवार्थः स्यात्।

णमुलत्र वक्तव्य इति। आभीक्ष्ण्यादेर्णमुलर्थस्याभावात्॥

हिंसायां प्रतेश्च॥ हिंसायां विषय इति। न त्वभिधेयायाम्। विक्षेप एव त्वभिधेयः, तदेव दर्शयति—*तथेति*। उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः, हंशब्द कोपे। परिनिविभ्य एव सुटः षत्वम्, न प्रतेः॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥ तस्मिन्विषय इति। न त्वभिधेये। विक्षेप

न्यासः

क्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यादिना शास्त्रेण स आभीक्ष्ण्यादावप्यर्थे विधीयते। न चात्र सोऽर्थो विवक्षितः, नापि प्रतीयत इत्याह—**णमुलत्रेत्यादि**। **वक्तव्य इति**। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यतो बहुलवचनाद् भविष्यति॥

हिंसायां प्रतेश्च॥ हिंसायां विषय इति। एतेन किरतेर्नाभिधेयत्वेन हिंसाविशेषणम्। अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति। **प्रतिस्कीर्णमिति**। 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वम्, रपरत्वञ्च, 'रदाभ्याम्' इत्यादिना निष्ठानत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घत्वम्। **तथेत्यादिना** किरतेरर्थस्य हिंसाविषयतां दर्शयति। **अनुबध्नातीति**। अनुगच्छतीत्यर्थः॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥ तस्मिन् विषय इत्यादि। अनेनाप्यालेखनं किरतेर्नाभिधेयतया विशेषणम्, अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति। **अपस्किरत**

हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।

चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् ? अपकिरति देवदत्तः ।

❀ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत्— अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ।

❀हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम्❀ ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥

'कुस्तुम्बुरूणि' इति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौषधिजातिः=धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि ।

सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् ।

पदमञ्जरी

एव त्वभिधेयः, तदाह—*आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थ* इति ।

हर्षजीविकेत्यादि । हर्षः = प्रमोदः, जीविका=प्राणपरित्राणोपायः, कुलायः= आश्रयः ।

किं पुनरुदाहरण एवात्मनेपदं भवति, न प्रत्युदाहरणे ? अत आह— *हर्षजीविकेत्यादि* ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन बहुवचनेन च निर्देशात् फलजातावेव सुटा भवितव्यम्, न त्वोषधिजातौ ? इत्याशङ्क्याह—*सूत्रनिर्देश इति* । नपुंसकलिङ्गग्रहणं बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ॥

न्यासः

इति । 'तुदादिभ्यः शः' इति शः, पूर्ववदित्त्वम्, रपरत्वम् । **आलिख्येत्यादिना** लेखनस्य किरत्यर्थस्य विषयतामुद्भावयति । आलिख्येति आकृष्येत्यर्थः ।

चतुष्पाच्छकुनिसाधनस्य लेखनस्य सामान्येनोपादानादिहापि प्राप्नोति—अपकिरति श्वौदनपिण्डमाशित इति, अत इदमालेखनविशेषणमाह—**हर्षजीविकेत्यादि** । हर्षः = प्रमोदः । जीविका=प्राणधारणोपायः । कुलायः=आश्रमः ।

किं पुनः कारणं हर्षादिष्वात्मनेपदं भवति, न त्विह प्रत्युदाहरणे ? इत्याह—**हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेवेत्यादि** ।

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ ननु च सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन निर्देशान्नपुंसकलिङ्गतायां फलजातावेव भवितव्यम्, नान्यलिङ्गतायाम्, औषधजातौ बहुवचन एव भवितव्यम्, नान्यत्र, बहुवचनेन निर्देशात् ; तत् कथं कुस्तुम्बुरुरित्यत्र पुंल्लिङ्गतायामेकवचने च भवति ? इत्यत आह—**सूत्रनिर्देश इत्यादि** । नपुंसकग्रहणमुपलक्षणमात्रम् । बहुवचनमप्यतन्त्रमेव सूत्रे । तथा चोक्तम्—'सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्, तस्याविवक्षितत्वात्' इति ॥

जातिरिति किम् ? कुत्सितानि तुम्बुरूणि कुतुम्बुरूणि । तुम्बुरु-शब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

'अपरस्परा' इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः ।

क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः सार्थाः गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्य-प्रबन्धो विवक्षितः ।

किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् ।

कथं सततम् ? समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

पदमञ्जरी

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ *अपरस्परा इति* । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः, निपातनादल्पाच्तरस्य परनिपातः । *सार्था गच्छन्तीति* । सार्थभूता गच्छन्तीत्यर्थः । *सततमविच्छेदेनेति* । न कदाचिदस्मिन् महापथे गमनं विच्छिद्यत इत्यर्थः । अयं चार्थः सुटा द्योत्यते । *किमिदमिति* । 'अस्मादेव निपातनान् मलोपः' इत्युच्यमाने सततमिति न सिद्ध्यति, सूत्रे ष्यञन्तोच्चारणादिति प्रश्नः । *कथमिति* मलोपस्य लक्षणं न दृश्यते । अथ 'सातत्ये' इत्येतदेव निपातनं सामान्येन ततशब्दे परतः समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते, सन्ततमिति न सिद्ध्येत्, बाधकत्वान्निपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः । *समस्तते विकल्पेनेति* । अयमभिप्रायः—सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितम्, अतस्तेन समो मकारस्य लोपो विधीयत इति, एवञ्च कृत्वावश्यंप्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपः सिद्धो भवति, तदेव

न्यासः

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ **अपरस्परा इति** । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः । सन्ततशब्दाद् भावप्रत्यय उत्पन्ने सान्तत्यमिति भवितव्यमित्यभिप्रायेणाह—**किमिदमित्यादि** । सततशब्दादेवायं भावप्रत्यय उत्पन्न इति दर्शयन्नाह—**सततस्य भाव इत्यादि** । **कथं सततमिति** । एवं मन्यते—समो मकारलोपस्य लक्षणं तावदिह शास्त्रे नास्ति । अथ सातत्य इत्येतदेव निपातनम् ततशब्दे परतः समो मकारस्य लोपो भविष्यतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनं कल्प्येत, एवं सति सन्ततमिति न सिध्यति ? इत्यत आह—**समस्तते विकल्पेनेत्यादि** । अयमभिप्रायः—सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणप्रसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमप्याश्रितम् । अतस्तेन समो मकारस्यात्र लोपो विधीयते । एवञ्च कृत्वाऽवश्यम्प्रभृती-

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि [1]युड्घञोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते, तस्य च षत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये । गोष्पदो देशः । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः

पदमञ्जरी

पूर्वाचार्यलक्षणं पठन्ति—*लुम्पेदित्यादि* । अन्त्यमिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतोऽवश्यंशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, लोपमस्य कुर्यादित्यर्थः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । अवश्यकार्यमित्युदाहरणम् । तुमिति वृत्तभङ्गभयात्षष्ठी न कृता । तुम्प्रत्ययान्तस्यान्त्यं लुम्पेत्, काममनसोः शब्दयोः परतः—कर्तुं कामोऽस्य कर्तुकामः, कर्तुं मनोऽस्य कर्तुमनाः, तुमप्यत्रोपसंख्यायते, अक्रियोपपदत्वादित्याहुः। संशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, वा=विकल्पेन, हिततयोः शब्दयोः परतः-सहितम्, संहितम्, सततम्, संततम्। गतिसमासः । मांसशब्दस्याप्यन्त्यं लुम्पेत्, क ? *पचि*, पचतिधातौ । किंविशिष्टे ? *युड्घञोः*, युटि घञि च परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः, मास्पचनम्, मास्पाकः, कर्मणि षष्ठ्याः समासः । संहितायां समासे चैष मलोप इत्याहुः ।

अथ सन्ततशब्दात् ष्यञ् भवति वा न वा सान्तत्यमिति, नेत्याहुः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ *गावः पद्यन्तेऽस्मिन्निति* । 'पुंसि संज्ञायाम्'

न्यासः

नामपि कृत्यादिषु लोपः सिद्धो भवति। अतस्तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं दर्शयति—लुम्पेदित्यादि । अन्त्यमिति शेषः । अवश्यंशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्ते परतो लुम्पेत्, अन्त्यलोपमस्य कुर्यादित्यर्थः । अवश्यकर्त्तव्यम् । तुमुन्प्रत्ययान्तस्याप्यन्त्यं लुम्पेत्, काममनसोश्च शब्दयो परतः—कर्तुं कामोऽस्येति कर्तुकामः, हर्तुं मनोऽस्येति हर्तुमनाः ।

सम्शब्दस्य चान्त्यं लुम्पेद् विकल्पेन हिततयोः शब्दयोः परतः—सहितम्, सततम्, सन्ततम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ।

मांसशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, क्व ? पचि । 'डुपचष् पाके' इत्येतस्मिन् धातौ । किंविशिष्टे ? युड्घञोरिति । ल्युटि घञि च प्रत्यये परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः । अत्रापि वाग्रहणं सम्बध्यते । मांस्पचनम्, मांसपचनम् । मांस्पाकः, मासपाकः । 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति समासः । समासेऽयं लोपः पूर्वाचार्याणामभिप्रायः, संहितायाञ्च । तेन वाक्ये विच्छिद्यपाठे न भवति ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ **तस्य च षत्वमिति** । अनादेशप्रत्ययसकारत्वात् सुटः षत्वं न प्राप्नोतीत्यतस्तदपि निपात्यते । **गावः पद्यन्त** इत्यादिना देशस्य सेवितत्वं

---

१. 'युट्' इति ल्युटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।

सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवम्, नार्थ एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत्; यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्याद्—गोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव,

पदमञ्जरी

इत्यधिकरणे घः, कर्त्तरि षष्ठ्या समासः । *अगोष्पदान्यरण्यानीति* । ननु च सूत्रे गोष्पदशब्द उपात्तः, तत् किमिदम् ? इत्यत आह—*असेवित इत्यादि* । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोष्पदशब्दः सम्भवति, तस्मादसेविते गोष्पदशब्दार्थनिपातनं विज्ञायते । *नार्थ एतेनेति* । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिद्धिः ? तत्राह—*गोष्पदप्रतिषेधादिति* । *सत्यमिति* । गोष्पदप्रतिषेधादिति यदुक्तम्, तत् सत्यं मन्यते, न तु नार्थ एतेनेति । तद् यदि सत्यम्, किमर्थं तर्ह्यसेवितग्रहणम् ? इत्याह—*यत्र त्विति* । नञ्समासो हि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे—अब्राह्मणवत्, ततश्च न गोष्पदमगोष्पदमिति नञ्समासे कृते यत्र सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति, तत्रैवागोष्पदमिति स्यात्, स एव गोष्पदस्य देशस्य सदृशः; यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव सेवितस्य तत्र न स्यात् । असेवित-

न्यासः

दर्शयति । **असेवित इत्यादि** । ननु च गोष्पदशब्दः सूत्र उपात्तः, तत् कस्मादसेवितेऽगोष्पदादीनीत्याद्युदाह्रियते ? इत्याह—**असेवित इत्यादि** । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोष्पदशब्दः सम्भवति; तस्मादसेवितेऽगोष्पदार्थं निपातनं विज्ञायते । **यद्येवमिति** । यद्यसेवितेऽगोष्पदार्थं निपातनमित्यर्थः । **नार्थ एतेनेति** । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिध्यति ? इत्याह—**गोष्पदप्रतिषेधादित्यादि** । **सत्यमेवैतदिति** । गोष्पदप्रतिषेधादित्यादि यदुक्तं तस्य सत्यतामाह, न तु 'नार्थ एतेन' इत्यस्यार्थः । यदि तर्हि सत्यमेवैतत्, तत् किमर्थं सेवितग्रहणमिह क्रियते ? इत्याह—**यत्र त्वित्यादि** । नञ्समासेऽगोष्पद इत्येष तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे,अब्राह्मणवत् । ततश्च न गोष्पदमगोष्पदमिति तत्पुरुषे कृते यत्र सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्पदमित्येतत् स्यात्, न तु यत्रात्यन्तासम्भव एव सेवितस्य तत्र । तथा हि—स एव गोष्पददेशस्य सदृशः, नेतरः । **असेवितग्रहणात् तथापि भवतीति** । अपिशब्दो न केवलं यत्र सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्पदमित्यमुमर्थं द्योतयति । कस्मात् ? पुनरत्रासेवितग्रहणात् । तत्रापि भवतीत्यत आह—**यानि हीति** । **एवमिति** । असेवितग्रहणार्थकः प्रकारः प्रत्यवमृश्यते । असेवितग्रहणे हि सति मा भूत् तस्य वैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिरयं भावसाधनेनासेवितशब्देन विज्ञास्यते । अविद्यमानं सेवितमस्मिन्निति बहुव्रीहिश्चात्यन्ताभावेऽपि भवतीति येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्यरण्यान्यासेवितशब्देनोच्यन्ते । ततश्च तत्राप्यगोष्पदमिति भवति ।

तत्र न स्याद्—अगोष्पदान्यरण्यानीति; असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति। यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवः, तान्येवमुच्यन्ते।

प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः। नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि? क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम्।

सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम्? गोः पदं गोपदम्॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम्॥ १४६॥

आत्मयापनाय स्थानम्=प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट्

पदमञ्जरी

ग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते, स चात्यन्ताभावेऽपि भवति। तेन येषु गवामत्यन्तासम्भवः, तान्यरण्यान्यासेवितशब्देनोच्यन्ते। ततश्च तत्राप्यगोष्पदमिति भवति। अत्यन्तासम्भवं स्पष्टयति—*यानि हि महान्त्यरण्यानीति*। तत्र केचिदाहुः—यत्र गवामत्यन्तासम्भवः, तत्रैवागोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यः, न त्वसम्भव इति। अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति। न चैवमसेवितग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असति ह्यस्मिन्नत्यन्तासम्भवे न स्यात्। *गोष्पदपूरमिति*। 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति णमुल्। ननु च गोष्पदमिति षष्ठीसमासोऽयम्, तस्य गोः सम्बन्धि पदमर्थः, न तु प्रमाणम्? तत्राह—*नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयत इति*। तथा च गोष्पदपूरं वृष्टो देव इति। असत्यपि गोष्पदपूरणे प्रयुज्यते, यथा—चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपे॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम्॥ आत्मयापनायेति। प्राणधारणम्=आत्मयापनम्, तदर्थं यत्स्थानम्, सा प्रतिष्ठा। *आस्पदमिति*। आङ्पूर्वात्पदेः पूर्ववदधिकरणे घः, लोका-

न्यासः

गोष्पदपूरमिति। 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति णमुल्। ननु च गोष्पदमिति षष्ठीसमासोऽयम्, तस्य च गोसम्बन्धि पदमर्थः, न तु प्रमाणम्, तत् कथं गोष्पदमात्रं क्षेत्रमित्यादि उदाहरणं प्रमाणे युज्यते? इत्यत आह—**नात्रेत्यादि**। न ह्यत्र स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव गोष्पदमित्युपादीयते। किं तर्हि? क्षेत्रादेरियत्तां परिच्छेत्तुम्। तस्मात् क्षेत्रादेरियत्ता तेन परिच्छिद्यते=प्रमीयत इति भवति प्रमाणम्। न चात्र प्रमाणशब्देनायाम उच्यते, किं तर्हि? परिच्छेदमात्रम्। कुत एतत्? निपातनसामर्थ्यात्। निपातनं हि वस्त्वप्रसिद्धमप्युपादत्ते॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम्॥ आत्मयापनायेति। आत्मयापनम्=प्राणधारणम्। तदर्थं यत् स्थापनं तत् प्रतिष्ठेत्युच्यते। **आस्पदमिति**। आङः परस्य पदस्य सुट् निपात्यते।

निपात्यते। आस्पदमनेन लब्धम्।

प्रतिष्ठायामिति किम्? आ पदात्—आपदम्॥

आश्चर्यमनित्ये॥ १४७॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते, तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते। 'चरेराङि चागुरौ' इति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत। चित्रमद्भुतमित्यर्थः।

अनित्य इति किम्? आश्चर्यं कर्म शोभनम्॥

वर्चस्केऽवस्करः॥ १४८॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्=अन्नमलम्, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति

पदमञ्जरी

श्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुंसकलिङ्गता, आपदमित्यव्ययीभावसमासः॥

आश्चर्यमनित्ये॥ यद्याश्चर्यमनित्ये निपात्यते, घटादावतिप्रसङ्गः? इत्यत आह—*अनित्यतयेत्यादि*। लोके यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपलभ्यते, तदनित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वम्, अतोऽनित्यता विषयभूता भवति। तया विषयभूतया अद्भुतत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलक्ष्यते। उदाहरणे 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि' इत्यनवक्लृप्तावसम्भावनायां लिङ्। रुग्णस्य मन्दकर्णस्य[1] चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्टपूर्वं[2] दृश्यमानमद्भुतं भवतीति। *आश्चर्यमिति*। 'चरेराङि चागुरौ' इति यत्। आचर्यमनुष्ठेयमित्यर्थः॥

वर्चस्केऽवस्करः॥ कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्, 'कुत्सिते' इति कन्, 'सोऽपदादौ'

न्यासः

आपदमिति। 'आङ् मर्यादावचने' इत्याङः कर्मप्रवचनीयत्वम्, तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी, तदन्तेन 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावसमासः॥

आश्चर्यमनित्ये॥ यद्यनित्येऽशाश्वतिक आश्चर्यमिति निपात्यते, ततो घटादिष्वपि स्यादित्येतं दोषं परिजिहीर्षुराह—**अनित्यतयेत्यादि**। अद्भुतम्=चित्रमित्युच्यते। यल्लोकेऽद्भुतं तच्चित्रम्, तस्य भावोऽद्भुतत्वम्। तस्य चान्यत्राभावादनित्यता विषयभूता, न हि तत्र ततोऽन्यत्र सम्भवति। तस्मात् तया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमुपलक्ष्यते। **आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति**। 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि' इत्यनवक्लृप्तावसम्भावनायां लिङ्। भोजनं कस्यचिद् विशिष्टकालादावदृष्टपूर्वम्। अतस्तत्र भवत् तदद्भुतं भवति॥

वर्चस्केऽवस्करः॥ कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमिति। 'कुत्सिते' इति कना निर्देशो दीप्तौ

1. 'मन्दस्य' इति पाठा०। 2. अपूर्वस्य' इति पाठा०।

निपात्यते। अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि 'ऋदोरप्' इत्यप्, निपातनात्सुट्। अवकीर्यत इत्यवस्करः=अन्नमलम्, तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते।

वर्चस्क इति किम् ? अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

'अपस्कर' इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति। अपपूर्वात्किरतेः 'ऋदोरप्' इत्यप्, निपातनात् सुट्। अपस्करो रथावयवः।

रथाङ्गमिति किम् ? अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा[1] ॥ १५० ॥

'विकिर' इति किरतेर्विपूर्वस्य 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते, शकुनिश्चेद्भवति, विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते।

पदमञ्जरी

इति' सत्वम्। कना निर्देशो दीप्तौ मा भूदिति, दीप्तावपि हि वर्चःशब्दो वर्त्तते। *अन्नमलमिति।* भाण्डेषु यल्लग्नं काष्ठादिनाऽपकृष्य काकादिभ्यो विकीर्यते तदन्नमलम्। *अवकीर्यत इति।* भूमाववक्षिप्यत इत्यर्थः। *तत्सम्बन्धाद् देशोऽपीति।* यत्र भाण्डानि परिमृज्यन्ते देशे स देशः। तथा च याज्ञवल्क्यः[2]— 'सम्मार्जितावस्करया व्यये चामुक्तहस्तया' इति। अपर आह—पुरीषं वर्चस्कं तद्देशश्चेति। *अवकर इति।* ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रेतः सेकः=अवकरः, यतोऽवकीर्णो भवति ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ अत्र सूत्रे तृतीय उपसर्गः, पूर्वत्र षष्ठः ॥

न्यासः

मा भूदित्येवमर्थः। दीप्तावपि हि वर्चःशब्दो वर्त्तत इति तत्रापि स्यात्। यदि वर्चस्केऽवस्करशब्दो निपात्यते तदा तत्सम्बन्धिदेशे न प्राप्नोति। तत्रापि च लोकेऽवस्करशब्दः प्रयुज्यत इत्यत आह—तत्सम्बन्धादित्यादि। यथा यष्टीः प्रवेशयेति यष्टिसम्बन्धात् पुरुषा अपि यष्टिशब्देनोच्यन्ते, तथा अवस्करसम्बन्धादवस्करशब्देन देशः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ रथावयव इति। अनेनादिशब्दस्यावयववचनमाचष्टे ॥

---

१. 'विष्किरः शकुनौ वा' इति पाठोऽन्येषां व्याख्यातॄणाम्।

२. याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु—'संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी' (आचारा०८३) इति पाठ उपलभ्यते,।

'विष्किरो वा शकुनौ' इति वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह—तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये। सुश्चन्द्रो युष्मान्।

ह्रस्वादिति किम् ? सूर्याचन्द्रमसाविव। मन्त्र इति किम् ? सुचन्द्रा पौर्णमासी।

उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धम्, तत इह न भवति—शुक्रमसि, चन्द्रमसि ॥

पदमञ्जरी

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ *विष्किरो वेत्यादि*। शकुनावभिधेये विष्किर इति वा सुण्निपात्यत इत्येतावतैव सुड्विकल्पः सिद्ध इत्यर्थः। *विकिरग्रहणमित्यादि*। असति तस्मिन् कप्रत्ययान्तस्य विकिरशब्दस्य शकुनौ विकल्पार्थमेवेदं वचनं स्यादिति विकिरशब्दस्यान्यत्र प्रयोगो न निवर्त्तितः स्यादिति। पुनर्विकिरग्रहणे तु सति भवति। यथा तु भाष्यं तथा 'विष्किरः शकुनौ वा' इत्येतावत् सूत्रम् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ *सुडागमो भवतीति*। पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न सम्भवति, आगमलिङ्गं च टित्त्वमस्तीत्यागम एव सुडुक्त इति भावः। स च भवन् 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति चन्द्रशब्दस्यैव भवति, *सूर्याचन्द्रमसाविति*। द्वन्द्वः, 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्।

उत्तरपदमित्यादि। स्वनिकायप्रसिद्धिरेवेषा ॥

न्यासः

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ ननु च 'विष्किरः शकुनौ वा' इत्येतावतैव सुड्विकल्पः सिद्धः, तत्र किमर्थं विकिरग्रहणम् ? इत्यत आह—**शकुनावेव विकिरशब्दस्य प्रयोगो यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थं विकिरग्रहणम्।**

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडित्युक्तम्। इह कात्पूर्वत्वं न सम्भवति, आगमलिङ्गञ्चास्य टित्त्वमस्ति, तत आगम एव सुड् विज्ञायत इत्याह—**सुडागमो भवतीति**। स च भवन् 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति ह्रस्वादिति पञ्चम्याः, चन्द्रोत्तरपद इति च सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चन्द्रशब्दस्यैव भवति। **सुश्चन्द्र इति**। प्रादिसमासः। **सूर्याचन्द्रमसाविति**। द्वन्द्वः, 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। अथेह कस्मान्न भवति—शुक्लमसि, चन्द्रमसीति, अत्रापि ह्रस्वात् परश्चन्द्रशब्द उत्तरपदमस्ति ? इत्यत आह—**उत्तरपदमित्यादि**। शुक्लमसि, चन्द्रमसीति वाक्ये। तस्मादिह चन्द्रशब्द उत्तरपदग्रहणेन न गृह्यत एव। यस्मादुत्तरपदं समास एव प्रसिद्धम् ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

'कश गतिशासनयोः' इत्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वार्त्तापुरुषः, सहायः, पुरोयायो वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते ।

कशेरिति किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः ।

अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दः, तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्व, हरिश्चन्द्र–इति सुट् निपात्यते, ऋषी चेदभिधेयौ भवतः । प्रष्कण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ।

ऋषी इति किम् ? प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

पदमञ्जरी

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ अत्र यद्यपीत्यादि । *कशेरिति* । यद्धातोरुपादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ हरिश्चन्द्रो राजर्षिः । *प्रकण्वो देश इति* । कण्वम्= पापम्, तत्प्रगतं यस्मात्स एवमुच्यते । हरिः चन्द्रो यस्य मुग्धस्य स हरिचन्द्रः ।

न्यासः

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्व इति । प्रादिसमासः । ननु च कशाशब्दोऽपि कशेरेव धातोः पचाद्यचमुत्पाद्य साध्यते, तदिहापि सुटा भवितव्यम् ? इत्यत आह—यद्यपीत्यादि । कशेरेव धातोर्यदुपादानं तत् तस्यैव कशेर्य उपसर्गः प्रतिशब्दस्तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । न च कशेः प्रतिरुपसर्गः, किं तर्हि ? गमेः । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्राविति । प्रकृष्टः कण्वोऽस्येति प्रस्कण्वः । हरिश्चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्रः । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् कृतम्, न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति । रूढिशब्दौ ह्येतौ प्रत्यस्तमितावयवार्थौ क्वचिदेव ऋषिविशेषे वर्त्तेते । ननु च हरिश्चन्द्रे 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे' इत्यनेनैव सुट् सिद्धः, तत्किमर्थं हरिश्चन्द्रग्रहणम् ? इत्यत आह— **हरिश्चन्द्रग्रहणमित्यादि** ।

प्रकण्व इति । प्रगतः कण्वोऽस्मादिति प्रकण्वः । हरिरिव चन्द्रोऽस्येति हरिचन्द्रः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर, मस्करिन्—इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते । मकरशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते, परिव्राजके त्विनिरपि । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः ।

वेणुपरिव्राजकयोरिति किम् ? मकरो ग्राहः, मकरी समुद्रः ।

केचित्पुनरत्र माङ्युपपदे करोतेः करणेऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति, माङश्च ह्रस्वत्वम्, सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । अन्यत्रापि भवति—मस्करो दण्ड इति । परिव्राजकेऽपि माङ्युपपदे करोतेस्ताच्छील्य इनिर्निपात्यते, माङो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स ह्येवमाह—मा कुरुत कर्माणि, शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

पदमञ्जरी

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ *परिव्राजके त्विनिरपीति* । मत्वर्थाभावादिनिरप्राप्तः, अतः सोऽपि निपात्यते, न हि परिव्राजको मकरेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति; दण्डधारणात्, ततः किम् ? मस्करशब्दादिनिना सिद्धम् । एवमपि संयोगे मत्वर्थीयविधानान्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत, मा भूदेवं परिव्राजकमात्रवचनो यथा स्यादितीनिर्निपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यम्, तद्दर्शयति—*केचिदिति* । *माकरणशील इति* । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । *कर्मापवादित्वादिति* । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि, न नित्य-

न्यासः

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ **परिव्राजके त्विनिरपीति** । निपात्यत इत्यपेक्षते । **किं पुनः कारणं न प्राप्नोतीति** ? मत्वर्थाभावात् । अविद्यमानमस्करोऽपि परिव्राजको मस्करीत्युच्यते; मस्करिशब्दस्य तत्रैव रूढत्वात् । **अच्प्रत्ययमपि निपातयन्तीति** कर्त्तर्युच्यमानः करणे न प्राप्नोतीत्यच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति । यदि चेह वेणौ मस्करशब्दो निपात्यते तदा दण्डे न प्राप्नोति, तत्रापि चासौ लोके प्रयुज्यते ? इत्याह—**वेणुग्रहणमित्यादि** । येन निवार्यते तदुपलक्षणार्थं वेणुग्रहणम् । दण्डेनापि निवार्यत इत्यत्रापि भवत्येव । **कर्मापवादित्वादिति** । सांसारिकं फलं कर्म । तदप-

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर, अजस्तुन्द—इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये। ईषत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते, नगरं तु वाच्यमेतयोः। कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्तुन्दं नाम नगरम्।

नगर इति किम्? कातीरम्। अजतुन्दम्॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

'कारस्कर' इति सुट् निपात्यते, वृक्षश्चेद्भवति। कारं करोतीति 'दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्त' इति टप्रत्ययः। कारस्करो वृक्षः।

वृक्ष इति किम्? कारकरः।

केचित्[1] पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पदमञ्जरी

नैमित्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्त्तव्यानि। यथाऽऽहुः—

मोक्षार्थी न प्रवर्त्तेत ततः काम्यनिषिद्धयोः।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायनिवृत्तये॥ इति।

तानि कर्माण्यपवदितुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य स कर्मापवादी। परमहंसास्तु कर्ममात्रमपवदन्ति। *मा कुरुतेति*। न कर्त्तव्यानीत्यर्थः। कर्मणि लुङ्॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे॥ केचिन्नगरे इति प्रथमाद्विवचनान्तमाहुः। *वृत्तौ* तु सप्तम्यन्तं व्याख्यातम्। *कातीरमिति*। 'ईषदर्थे च' इति काभावः॥

कारस्करो वृक्षः॥ *पारस्करप्रभृतिष्वेवेति*। नेदं सूत्रमधीयत इत्यर्थः॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥ रूढिशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः।

न्यासः

वदितुं प्रतिषेद्धुं शीलं यस्य स कर्मापवादी, तस्य भावः कर्मापवादित्वम्। **स हीत्यादिना** तदेव कर्मापवादित्वं दर्शयति॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे॥ **कारस्करो वृक्षः**। **केचिदिति**। यदि तर्हि सूत्रमेतत् केचिन्नाधीयते तत् कथं तेषां कारस्करशब्दो वृक्षे सिध्यति? इत्याह—**पारस्करप्रभृतिष्वेवेत्यादि**॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥ पारस्करप्रभृतयो रूढिशब्दा यथाकथञ्चिद्

१. इतोऽग्रे 'नेदं सूत्रमधीयते' इति पाठो दृश्यते स न्यास-पदमञ्जर्यसम्मतः।

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्पा नदी। किष्कुः प्रमाणम्। किष्किन्धा गुहा।

❁ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ❁। तस्करश्चोरः। बृहस्पतिर्देवता।

चोरदेवतयोरिति किम्? तत्करः। बृहत्पतिः।

संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम्।

❁ प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि ❁। तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गवि कर्तरि। प्रस्तुम्पति गौः।

गवीति किम्? प्रतुम्पति वनस्पतिः।

पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः।

पदमञ्जरी

पारङ्करोतीति *पारस्करः*, 'कृञो हेतु' इत्यादिना टः। रथं यातीति रथष्या। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। षत्वमप्यत्र निपात्यते। अन्ये तु सकारमेव पठन्ति। किं करोतीति करोतेर्डुः, किमोऽन्त्यलोपः, सुट्, *किष्कुः*। किमपि धत्ते *किष्किन्धा*। पूर्ववत्कः, किमो द्विर्वचनं पूर्वस्य मलोपः, सुट, उभयत्राप्यत्र षत्वमपि निपात्यते। तत्करोतीति *तस्करः*। अत्र हि तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं निन्द्यं परामृश्यते।

प्रात्तुम्पताविति। 'तुप तुम्प हिंसार्थौ' इत्येतस्मिन्धातौ परतः प्रशब्दात्परः

न्यासः

व्युत्पाद्याः। नात्रावयवार्थं प्रत्यभिनिवेष्टव्यम्। पारं करोतीति पारस्करः, 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टः। रथं पातीति **रथस्पा**। 'आतोनुपसर्गे कः'। कार्यं करोतीति करोतेर्डुः, कार्यस्य च किरादेशः—**किष्कुः**। किमप्यन्तर्दधातीति दधातेः पूर्ववत् कः, किमो द्विर्वचनम्, पूर्वस्य च मकारस्य लोपः—**किष्किन्धा**।

तद्बृहतोरित्यादि। तद्, बृहत्-इत्येतयोर्यथाक्रमं करपतिशब्दयोः परतश्चोरे देवतायाञ्चाभिधेयायां सुड् भवति, अन्त्यस्य च तकारस्य लोपः। तत् करोतीति 'किंयत्तद्बहुषु' इत्यज्विधानम्, **तस्करश्चोरः**, तत्करोऽन्यः। बृहतां पतिर्बृहस्पतिर्देवता, बृहत्पतिरन्यः। अथ किमर्थश्चोरदेवतयोरित्युपाधिरुपादीयते, यावता संज्ञाग्रहणादेव तत्परिग्रहः सिद्धः, न ह्यन्यस्य तस्करबृहस्पतिशब्दौ संज्ञा? इत्यत आह—**संज्ञाग्रहणमित्यादि**।

प्रात्तुम्पतावित्यादि। 'तुप तुम्प तृप्तौ' इति अत्र परतः प्रशब्दात् परस्य सुड्

अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तम्—'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा' इति, तत्संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते, तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं

पदमञ्जरी

सुड् भवति धात्वर्थस्य चेद् गौः कर्त्ता भवति, प्रस्तुम्पतीति यत्ने तिबन्ते सुट्। स्वशब्देन धातुग्रहणात्तदादावपि भवति प्रस्तुम्पतो गावौ, प्रस्तुम्पन्ति गाव इति।
चित्तिचित्तयोरिति । 'चिती संज्ञाने', क्तिन्, 'नपुंसके भावे क्तः'।

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ *एकवर्जमिति* । एकं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम् । अत्र यदि पदमिति जातावेकवचनं स्यात्तदैकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्येत, ततश्चायमर्थो भवति—वाक्ये पदान्यनुदात्तानि भवन्ति, एकं पदं वर्जयित्वेति। अनुदात्तशब्दश्चेदानीं लौकिकः, लोके ह्यचामनुदात्तादिगुणयोगे हलपि तदनुरक्तत्वात्तद्धर्मा गृह्यत इति अज्झल्समुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । अत्र पक्षे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात् सर्वेषामेव पदानां पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् । तस्मात्पदमिति

न्यासः

भवति गवि कर्त्तरि । **प्रस्तुम्पति गौः** । प्रतुम्पत्येवान्यः । **यदुक्तमिति** तु भाष्ये । यदि तर्हि पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः, 'प्रतिष्कशश्च कशेः' इत्यारभ्य पूर्वं सूत्रं न पठितव्यम्, तस्याप्यनेनैव संग्रहात् ? सत्यमेतत् ; प्रपञ्चार्थं तु पठितव्यम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ **एकवर्जमिति** । एकं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'द्वितीयायाञ्च' इति णमुल्प्रत्ययः । यद्ययमधिकारार्थः स्यात्, ततः षाष्ठिक एव स्वरः संगृहीतः स्यात् । ये त्वन्ये स्वराः 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः', 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्येवमादयः सप्ताध्याय्याम् ते न संगृहीताः स्युः । परिभाषायां त्वस्यां तेऽपि संगृहीता भवन्ति । सा ह्येकदेशे स्थितापि सकलं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा वेश्म प्रदीप इवेत्यालोच्याह—**परिभाषेयमिति** । विध्यङ्गशेषभूता चेयम् । परिभाषा हि कार्यवाक्यानां शेषभावगता । यस्य पदावयवस्य स्वरित उदात्तो वा विधीयते तत्र शेषमनुदात्तं भवति । **स्वरविधिविषयेति** । स्वरविधिर्विषयोऽस्या इति विग्रहः । **यत्रान्य इति** ।

पदमञ्जरी

व्यक्तिनिर्देशः, विवक्षितं चैकत्वम्। अनुदात्तशब्दश्च 'नीचैरनुदात्तः' इत्यविशेषे पारिभाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्। एकशब्देनापि सन्निधानादजेवोच्यते। कथं तद्यज्झलसमुदायरूपस्य पदस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यम्? अवयवावयविनोरभेदोपचारात् अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वाद्वाऽनुदात्ताच्कं पदमेवानुदात्तम्। यद्येवम्, अनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते अज्गुणाभावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव संख्येयं प्राप्नोति? उच्यते; पदमित्येकत्वं विवक्षितमित्युक्तम्, तत्रैकं पदमनुदात्ताच्कं भवत्येकं पदं वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद् गुणभूतोऽप्यजेवैकशब्देनोच्यते।

यद्वा, पदशब्दोऽपि लक्षणया तत्स्थेष्वच्षु वर्त्तते, तत्राचां पदस्थत्वाव्यभिचारादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणम्। सर्वथा त्वयमर्थो विवक्षितः—एकस्मिन्पदे वर्त्तमाना अचोऽनुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वेति। एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्यात्तदा नियमो वा स्याद्—एकमचं वर्जयित्वा, परिशिष्टमनुदात्तमेव भवतीति विधिर्वा।

तत्राद्ये पक्षे येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा विधीयते, तत्रानियमप्रसङ्गाभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयमेवेदं भवति। अस्ति हि तत्रानियमप्रसङ्गः; अस्वरस्याच उच्चारणासम्भवात्। *एकवर्जमिति*। यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्य इत्यर्थो भवति। ततश्चत्वार इत्यादावागमादीनां पृथक् स्वरप्रसङ्गः, आमलकीज इत्यत्र ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति जशब्दस्योदात्तत्वम्, 'दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः' इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः। ननु च नाप्राप्ते कृत्स्वर आरभ्यमाणेन 'दीर्घकाश' इत्याद्युदात्तत्वेनापोदितत्वादेव कृत्स्वरो न भविष्यति, तथाऽऽद्युदात्तत्वं कुटीज इत्यादौ सावकाशम्, उपसरज इत्यादौ सावकाशेन 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः' इत्यनेन परत्वाद्बाधिष्यत इति कथमुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः? उच्यते; विरोधे समानफलत्वे बाध्यबाधकभावः, विप्रतिषेधोऽपि विरोध एव, तच्चोभयं स्वरेषु नास्तीति कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानामिव समावेशप्रसङ्गः। सत्यपि विप्रतिषेधे ङीष उदात्तत्वे कृते पश्चात् 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः' इत्येतस्मिन्प्रवृत्तेऽपि पूर्वकृतस्य ङीष उदात्तस्यानिवृत्तेरनिष्टमेव। यदि च यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानम्, तं तं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेवेत्यर्थः स्यात्, तदा पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात्। सामान्येनाचोऽनुदात्ता इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिविषये तैर्बाधितत्वादेवानुदात्तत्वं न भविष्यति। तस्मात्पदमेकवर्जमिति वचनान्नायं स्वतन्त्रो नियमः।

पदमञ्जरी

अथ विधिः ? तदा येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा न विधीयते, तेष्वप्यनुदात्तस्य पक्षे प्राप्तत्वाद्विधिरनुपपन्न इति लक्षणान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितः, त एकस्मिन्पदे वर्तमाना अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात् । क एक वर्ज्य इति न ज्ञायेत ! अथापि परनित्यादिभिर्व्यवस्था ? एवमपि सतिशिष्टेनापि व्यवस्था न, स्यात् । कथमौपगवत्वमित्यत्र द्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे ? तत्रैकस्यानुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु ? उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चाचामनियमप्रसङ्ग एवावतिष्ठेत । तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेष्टं सिद्धयति ।

अथाधिकारः स्यात्तदा 'कर्षात्वतो घञोऽन्तः' इत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति—कर्षशब्दस्याकारवतोऽन्त उदात्तो भवति, तमेकं वर्जयित्वा तस्मिन्पदे वर्त्तमानाः परिशिष्टा अचोऽनुदात्ता भवन्तीति । एवमन्यत्रापि—यत्र यत्रोपस्थानं तत्र तत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तविधानम् । एकग्रहणमपि तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलक्षणार्थम् । तेन 'तवै चान्तश्च युगपत्', 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्यादौ द्वयोरपि वर्जनं भवति । इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् व्युदात्ते इन्द्रशब्देन द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्वमिति त्रयाणां वर्जनं भवतीत्येवं षाष्ठिके स्वरे न कश्चिद्दोषः ।

'आद्युदात्तश्च', 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्यादिषु प्रदेशान्तरवर्त्तिषु स्वविधिष्वस्यानुपस्थानात्तेषु परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात् । कथमनुदात्तं पदमित्येवाधिकारोऽस्तु, न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वरस्यानुदात्तप्रसङ्गः, तद्विधानसामर्थ्यात् । तदेवं पक्षान्तरसम्भवात्परिभाषेयमिति निश्चित्याह—*परिभाषेयमिति* । लिङ्गवती चेयम् , स्वरविधिश्च लिङ्गमित्याह—*स्वरविधिविषयेति* ।

यत्रान्य इति । अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । *उदात्तः स्वरितो वेति* । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो वा परिसंख्येयः, तद्विधावेवास्योपस्थानमिति भावः । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरस्यैकवाक्यता

न्यासः

अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । तत्रानुदात्तं पदमिति । ननु च 'नीचैरनुदात्तः' इत्यनुदात्तशब्दो विशिष्टगुणेऽवसङ्गीतः, तत्राज्झललक्षणञ्च पदम्, पदशब्दस्यार्थस्तत् कथमत्र सामानाधिकरण्यम् ? नैष दोषः; अनुदात्ताच्कमनुदात्तं पदमिहाभिमतम्, तेन पद एवानुदात्तशब्दो वर्त्तते । कथम् ? मत्वर्थीयाकारान्तत्वात् । अनुदात्ता अस्य सन्तीत्यनुदात्तम् । अर्शआदेराकृतिगणत्वादत्राच् । एकवर्जमित्युक्तम्, स त्वेको न

द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्कमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते ? यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति—'धातोः' अन्त उदात्तो भवतीति; गोपायति, धूपायति । धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते—लुनाति, पुनाति । श्नास्वरं तस्स्वरः—लुनीतः, पुनीतः । तस्स्वरमाम्स्वरः—लुनीतस्तराम्, पुनीतस्तराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

पदमञ्जरी

दर्शिता । *कः पुनरिति* । वर्ज्यविशेषस्य सूत्रेऽनिर्देशात्प्रश्नः । *यस्य स्वरो विधीयत इति* । यत्रेदमुपतिष्ठते तत्र यः स्वरो विधीयते स उच्यते । *असाविति* । यदि ह्यसावपि न वर्ज्येत तस्य तत्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् । *धातुस्वरं श्नास्वरो बाधत इति* । सतिशिष्टेन व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् । *श्नास्वरं तस्स्वर इति* । बाधत इत्यनुषङ्गः । अत्रापि हेतुर्वक्ष्यते, विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि' इत्यत्र । *तस्स्वरमाम्स्वर इति* । पूर्ववदनुषङ्गः । सतिशिष्टत्वं हेतुः ।

आगमस्येत्यादि । उपलक्षणमेतत् । अनेन हि तत्तल्लक्षणाभिनिर्वृत्तानां बहू-

न्यासः

ज्ञायते यो वर्जनीयः, तस्याभिव्यक्तये पृच्छति—**कः पुनरित्यादि** । यस्य चोदात्तः स्वरितो वा विधीयते स एवैको वर्ज्यते । यदि ह्यसावपि न वर्ज्यते तस्य तत् स्वरविधानमनर्थकं स्यात् । **गोपायति, धूपायतीति** । 'गुपू रक्षणे', 'धूप सन्तापे', 'गुपूधूप' इत्यादिनायप्रत्ययान्तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञा, 'धातोः' इति धातोश्चान्तोदात्तत्वम्, आयप्रत्ययान्तस्यान्त्ययकाराकारस्य धातुस्वरत्वम् । **धातुस्वरं श्नास्वरो बाधत इति** । सतिशिष्टस्वरत्वात्, सतिशिष्टस्य बलीयस्त्वात् । तथा ह्युक्तम्—'सतिशिष्टस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्' इति । **लुनाति, पुनातीति** । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः, श्नाप्रत्ययस्य च प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । **श्नास्वरमिति** । बाधत इति सम्बध्यते । ननु परत्वात् तिबादिषु कृतेषु विकरणैर्भवितव्यम्, अतः सति सार्वधातुकस्वरे श्नास्वरस्य शिष्यमाणत्वात् तस्य सतिशिष्टत्वम्, एवञ्च श्नास्वरेणैव बाधा युक्ता तस्स्वरस्य ? एवं मन्यते यत् 'तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेश' इत्यादिना तासेः परस्य लसार्वधातुकत्वं शास्ति, तज्ज्ञापयति—शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरेण बाध्यत इति । **लुनीतः, पुनीत इति** । 'ई हल्यघोः' इतीत्वम् । **तस्स्वरमाम्स्वर इति** । बाधत इति **सम्बन्धः** । बाधकत्वे तस्य हेतुः सतिशिष्टत्वमेव । **लुनीतस्तरामिति** । 'तिङश्च' इति तसन्तात्तरप्, तदन्तात् 'किमेत्तिङव्यय' इत्यादिनाऽऽमुप्रत्ययः ।

किमर्थं पुनरयमेकवर्जपदस्वरो विधीयते ? इत्याह—**आगमस्येत्यादि** । आगमादीनां

आगमस्य—'चतुरनडुहोरामुदात्तः' चत्वारः, अनड्वाहः। आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। विकारस्य—अस्थनि, दधनीत्यनङ्स्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। प्रकृतेः—गोपायति, धूपायति। प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरं बाधते। प्रत्ययस्य—कर्त्तव्यम्, हर्त्तव्यम्। प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः।

पदमञ्जरी

नामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृत्तिः प्रयोजनमस्येत्युच्यते। न चैतावदेव प्रयोजनम्, येषामपि केनापि स्वरित उदात्तो वा न विधीयते, यथाऽनेकाच्सु प्रत्ययेषु धातुषु वाऽऽद्यन्तव्यतिरिक्तानामचां तेषामप्यनुदात्तनियमस्यैतदधीनत्वात्।

चत्वार इति। 'चतेरुरन्' इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः। *अनड्वाह इति*। 'अनसि वहेः क्विब् डश्चानसः' इति क्विप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, अनःशब्दोऽसन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरन्त उदात्तः। *अस्थनीति*। 'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' इत्याद्युदात्तोऽस्थिशब्दः, दधिशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। नबिति नपुंसकाख्या। यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यते इत्युक्तम्। सर्वेषां चागमादीनां स्वरो विधीयत

न्यासः

पृथक् स्वरो मा भूदित्येवमर्थमेकं वर्जयित्वा पदानुदात्तत्वं विधीयते। **आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत इति**। सत्यस्मिन्नेकवर्जं पदं स्वरे। असति त्वस्मिन् प्रकृतेरागमस्य च पृथगेव स्वरः स्यात्। **चत्वार इति**। प्रकृतिस्वरः पुनराद्युदात्तत्वम्। तथा हि 'चतेरुरन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुःशब्दो व्युत्पाद्यत इति स नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति। **अनड्वाह इति**। अनुडुहोऽप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते। 'अन प्राणने', अस्मात् 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादनःशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अनो वहतीत्यनसि वहेः क्विप्, 'डश्चानसः' इत्यनस्युपपदे वहेर्धातोः क्विप्, अनश्चोकारादेशः। वहेर्यजादित्वात् संप्रसारणम्, उपपदसमासः, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तस्मादनुडुहोऽप्येवं व्युत्पादितस्य स्यादाद्युदात्तत्वम्। विकारः=आदेशः। **अनङ्स्वरः प्रकृतेरिति**। दध्यस्थिशब्दावाद्युदात्तौ। तथा हि 'असु क्षेपणे', 'असिसञ्जिभ्यां थ्किन्' इति। थ्किन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेणास्थिशब्द आद्युदात्तः। दधिशब्दोऽपि किन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त एव। धाधातोः 'आदृगमहन' इति 'किकिनौ लिट् च' इति किन्प्रत्ययः, तत्र द्विर्वचने कृत आकारलोपे च दधीति भवति। 'अस्थिदधि' इत्यादिनाऽनङि कृते तस्य यः स्वरः स च कर्त्तव्यः, तस्याप्यसत्यस्मिन्नस्थिदधिशब्दयोरनङश्च पृथगे-

परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था, सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते, स तस्य बाधको भवति । तथा हि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरः, तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते ।

पदमञ्जरी

इत्यविशेषण वर्जनप्रसङ्ग इत्यत आह—*परनित्यान्तरङ्गापवादैरिति* । स तस्मिन्योगे सर्वेषामेव तेषां स्वकस्वरवर्ज्यमन्यमनुदात्तं चिकीर्षता परस्परविरोध उपजायते, परत्वादिभिर्युक्त्यैव व्यवस्था । *सतिशिष्टेन चेति* । व्यवस्थेत्यपेक्षते । एतदेव विवृणोति—*यो हीति* । सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं करोति-*तथा हीति* । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायतस्सिद्धम् । कथमुदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियत इत्युक्तम्, ततः किम् ? उत्सर्गस्यापवादस्य वा या चरमा प्रवृत्तिस्तस्यामिदमुपतिष्ठते, एवञ्च तस्यैव लक्षणस्य या चरमा प्रवृत्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते, तद्यथौपगवत्वमिति । अत्र हि 'आद्युदात्तश्च' इत्यस्य प्रतिप्रत्ययमावृत्तौ त्वप्रत्यये यदा प्रवर्त्तते तदाऽनया निघातः क्रियते । यदि सतिशिष्टस्वरो बाधकः, विकरणस्वरोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य

न्यासः

वोदात्तत्वं तु स्यात् । अस्मिंस्तु सत्यनङ्ग एव भवति । **प्रकृतेरित्यादि** । **गोपायति, धूपायतीति** । अत्र प्रकृतेर्गुपेर्धूपेश्च 'धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वे आयप्रत्ययादेरप्याकारस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गोपायधूपायशब्दयोरपि 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां कृतायाम् 'धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्नोति । एवं पृथक् स्वरप्रसङ्गे यकाराकारस्यैव धातुस्वरो भवति, न गुपिधूप्योः, नापि प्रत्ययाकारस्य । **कर्त्तव्यमिति** । धातोरन्तोदात्तत्वे प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वे च प्राप्ते प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति, न तु धातुस्वरः । अथानियमेनैकस्वरस्य वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति, न ह्यत्र सूत्रे कश्चिद् व्यवस्थाहेतुरुपात्तः, न च विना व्यवस्थाहेतुना सा लभ्यते ? इत्याह—**परनित्यान्तरङ्गेत्यादि** । यत्र परादिस्वराः प्राप्नुवन्ति, तद्विपक्षाश्च, तत्र परादीनां बलीयस्त्वात् तत एव वर्ज्यं न, इतरे तु निवर्त्त्यन्ते । यत्र तु परनित्यान्तरङ्गापवादेऽपि क्वचिदिष्टं न सिध्यति, तत्र सतिशिष्टेन व्यवस्था भवति, तस्य हि बलीयस्त्वमुक्तम् । अतः सतिशिष्टेतरस्वरप्राप्तौ सतिशिष्ट एव वर्ज्यते, नेतरः । कथं पुनः सतिशिष्टे न व्यवस्था ? इत्यत आह—**यो हीत्यादि** । कथमेतज् ज्ञायते ? इत्याह—**तथा हीत्यादि** । **गोपायतीति** । अत्रायप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । स च स्वरो धातुस्वरस्यापवादोऽपि सनायप्रत्ययान्तस्य धातुसंज्ञायां कृतायां पुनस्तेन धातुस्वरेण सतिशिष्टेन वाध्यते ।

काष्णोंत्तरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते। विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते। लुनीत इति तस एव स्वरो भवति।

❃ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ❃। अतिस्र इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः' इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते।

❃ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ❃। अचत्वारः, अनड्वाह इति। यस्य विभक्तिर्निमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तन्नञ्स्वरेण बाध्यते।

पदमञ्जरी

बाधकः प्राप्नोति ? तत्राह–*विकरणस्वरस्त्विति*। एवं मन्यते–यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्य; अन्यथा यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते, तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यादिति।

विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। *नञ्स्वरेणेति*। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति प्रकृतिभावविहितेन।

विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। *वाक्ये हीत्यादि*। देवदत्तशब्द आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तः, गामित्याद्युदात्तः, गमेर्डोः प्रत्ययस्वरः, 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वमेकादेशः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः', 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वे वर्जितत्वादभेः

न्यासः

काष्णोंत्तरासङ्गपुत्र इति। बहुव्रीहिं कृत्वा तत्पुरुषः कर्त्तव्यः। **बहुव्रीहिस्वर** इति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यादिनोक्तः।

पूर्वकं ज्ञापकं चेतसि कृत्वाऽऽह—**विकरणस्वरस्त्वित्यादि**।

विभक्तिस्वरादित्यादि। 'निपाता आद्युदात्ताः' इति नञुदात्तः। तत्र तत्पुरुषसमासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना प्रकृतिस्वरादुदात्तत्वमेव भवति। यदा तु नञ्स्वराद् विभक्तिस्वरः प्राप्नोति नञ्स्वरश्चेष्यते, तस्माद् विभक्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। बलीयस्त्वे सति किं भवति ? इत्याह— **अतिस्र इत्यत्रेत्यादि**। 'तिसृभ्यो जसः' इत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वं विधीयते। तद्बलीयस्त्वात् सतिशिष्टमपि नञ्स्वरेण बाध्यते। विभक्तिस्वरस्य तु–तिस्रः, तिसृष्वित्येषोऽवकाशः।

पदग्रहणं किम् ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य

पदमञ्जरी

फिषित्यनेनान्तोदात्तत्वम् । फिषिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । आङ् उपसर्गस्वरेणाद्युदात्तः । अजेर्लोट्, 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः, शुक्लशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । टापा विभक्त्या च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । तदेवं पदग्रहणाद्वाक्ये पृथगेव स्वरो भवति ।

ननु च यदि वाक्येऽपि शेषनिघातः स्यात्, ततश्च सतिशिष्टस्वरत्वादिनां व्यवस्थापकानां तत्रासम्भवात्क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत ? सत्यम्; विशेषाग्रहणात्पर्यायेण वर्जनं भविष्यति । यदि तर्हि पदग्रहणं क्रियते, एवं सति यावत् पदसंज्ञा न भवति, तावच्छेषनिघातेन न भवितव्यम्, ततश्च कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादेश्चेत्यञ्न प्राप्नोति, यतः कुवलशब्दोऽयं ग्रामादित्वेनाद्युदात्तः, गौरादित्वान्ङीषि विहितेऽपि पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजति ? इत्यत आह—*परिमाणार्थं चेति* । पदमत्र गौणमभिप्रेतम्, यस्य पदसंज्ञा भविष्यति न मुख्यम्; पदाधिकारे पुनः पदग्रहणात् । किं चोदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूय शेषनिघातः क्रियत इत्युक्तम्, तस्यां च दशायां युष्मदस्मदोर्ङसि, ङयि चेत्यादावेव पदत्वं निष्पन्नं भवति,न पुनः 'धातोः' इत्यादिषु धात्वाद्युपदेशानन्तरं प्रवर्त्तमानेषु । अतश्च तैरेकीभूतस्य पदशब्दस्य तदेकदेशेऽपि भविष्यति वृत्तिः । यद्येवम्, यत्र यत्रास्योपस्थानं तत्र तत्र एव पदम्, ततोऽपि चान्यत्र न्यूनं न कार्यित्वेन संनिहितमिति तत्रैवास्तु परिशिष्टमनुदात्तं भविष्यति, नार्थो वाक्यनिवृत्त्यर्थेन पदग्रहणेन ? उच्यते; असति पदग्रहणे धातोरन्त उदात्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तमित्युक्ते धातोरेव यत्परिशिष्टं तदनुदात्तमिति गम्येत; एवम् 'आद्युदात्तश्च' इत्यादौ, ततश्च धातुप्रत्यययोः पृथक्स्वरः स्यादेव । अत एकपदे भविष्यतां सर्वेषामेवानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं पदग्रहणम् ।

न्यासः

विभक्तिनिमित्तस्वराच्चेत्यादि । विभक्तिर्निमित्तं यस्य स स्वरो विभक्तिनिमित्तस्वरः । **यस्य विभक्तिर्निमित्तमाम इति** । आमो विभक्तिनिमित्तत्वम् 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः । तस्य यदुदात्तत्वमित्यादिना बलीयस्त्वस्य फलं दर्शयति । विभक्तिनिमित्तस्वरस्य—चत्वारः, अनड्वाह इत्येषोऽवकाशः ।

वाक्ये हीत्यादि । देवदत्तशब्द आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वम्, गोशब्दो हि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्य 'औतोऽम्शसोः' इत्याकारोऽपि स्थानिवद्भावेनोदात्त एव । तथा विभक्त्या सहैकादेशोऽपि, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति वचनात् । अभिशब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य 'निपाता आद्युदात्ताः, उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्त-

निवृत्तिं करोति। तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव

पदमञ्जरी

पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति। गौणार्थमेतत्पदग्रहणं मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति। तेन किं सिद्धं भवति ? तत्राह–*तेनेति*। ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे

न्यासः

विधाने वर्जितत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव भवति। आङुपसर्गस्वरेणाद्युदात्तः। अजित्येष तु लोडन्तः 'तिङ्ङतिङः' इति निघातेनानुदात्तः। शुक्लशब्दो हि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति टापा सहैकादेशे कृतेऽन्तोदात्त एव भवति। एवममिपूर्वत्वे कृते वेदितव्यम्।

तदेवं पदग्रहणाद् वाक्य एकैकस्मिन् पदे पृथगेव स्वरो भवति। यद्यनुदात्तं पदमेकवर्जं भवति, एवं सति यावत् पदसंज्ञा न भवति तावदेकं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम्, ततश्च कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्र 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनेनाञ् प्रत्ययो न स्यात्। यतः कुवलशब्दोऽयम् 'ग्रामादीनाञ्च' इत्याद्युदात्तः, गौरादित्वान् ङीषि विहितेऽपि पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्याह—**परिमाणार्थञ्चेदमित्यादि**। पदमत्र गौणमभिप्रेतम्, न मुख्यम्; अन्यथा पदाधिकारे सति पुनः पदग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मादुत्तरकालं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति, तदिह पदमभिप्रेतमिति वेदितव्यम्। असति पदग्रहणे न ज्ञायते—कियतामचामनुदात्तत्वं भवतीति। पदग्रहणे तु सत्येकस्मिन् पदे यावन्तोऽचस्तावतामनुदात्तत्वं भवतीत्येषोऽर्थो ज्ञायते, तस्मात् परिमाणार्थमिति। न तु सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा प्रतिपादनार्थम्। तेन प्रागेव पदव्यपदेशादनुदात्तत्वेन भवितव्यमिति न भवति पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः। स्यादेतत्–यद्यपि पदमित्यनेन मुख्यं पदं न प्रत्याय्यते, तथापि पदाधिकारेण तदिह सन्निधाप्यत इति तदवस्थ एव स दोषः ? इत्यत आह–**पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति**। एतत् पदग्रहणं गौणमर्थं प्रतिपादयन् मुख्यपदाधिकारं निवर्त्तयति। तेन किमिष्टं भवति ? इत्याह–**तेनेत्यादि**। **तथा चेति**। एवञ्च सतीत्यर्थः। प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधानतुल्यकालमेव परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीति। अमुमेवार्थं द्रढयितुमाह–**गर्भिणोत्यादि**। गर्भोऽस्या अस्तीतीनिः, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्। गर्भशब्दोऽयं कुवलशब्दवदाद्युदात्तः। तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तत्वसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादित्वाद् 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् प्राप्नोतीति तद्बाधनार्थं युज्यते तस्य भिक्षादिषु पाठः। तस्य तूत्तरकालं पदसंज्ञायामुपजातायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं स्यात्। एवं सति गर्भिणीशब्द आद्युदात्तः स्यात्। ततश्चाणो बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठ्येत, पठ्यते च। तस्मात् ततो विज्ञायते–प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यभिप्रायः।

शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च—कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षस्याञो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते ।

कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

पदमञ्जरी

दर्शयति—*गर्भिणीशब्दश्चेति* । गर्भोऽस्या अस्तीति मत्वर्थीय इनिः, ङीप् । गर्भशब्दो ग्रामादिः । तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति, ततो गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादित्वाद् 'अनुदात्तादेः' इत्यञि प्राप्ते तद्बाधनार्थं युज्यते तस्य भिक्षादिषु पाठः । अथ पदसंज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवेत्, ततो गर्भिणीशब्द आद्युदात्तः स्यात्, ततश्चाञो बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठितव्यः स्यात् ।

कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ताविति । तत्र चोक्त एव प्रकारः, ततः कुवलशब्दाद्ङिसद्धये आश्रयणीयम् । गर्भिणीशब्दश्च ज्ञापकमुपपद्यत इति भावः । अत्रेदं चोद्यते—उदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूतमप्येतन्नियमार्थं चेद् विहितस्वररहितेष्वेव स्यात्, विध्यर्थं चेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद्—इति प्रागुक्तो दोषस्तदवस्थ एव ? उच्यते; उक्तं पदग्रहणमेकस्मिन्पदेऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, अतो यथैतदुपपद्यते तथा विधिरूपेण, नियमरूपेण, उभयरूपेण वा प्रवृत्तिर्भविष्यति ।

नन्वेवमप्येकवर्जमिति व्यर्थम्, तद्धि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो विधीयते तस्य मा भूदित्येवमर्थम्, यदि च तस्यापि स्यादनर्थकमेव तत्स्यात् ? उच्यते; 'एकवर्जम्' इति वचनात्परिभाषात्वनिर्णयः । तद्धि स्वातन्त्र्येऽधिकारे च न कर्तव्यम् । परिभाषात्वे तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमवदातम् ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ आदस्यास्तीत्यात्वान्, 'तसौ मत्वर्थे' इति

न्यासः

किं पुनः कारणं लब्धायां पदसंज्ञायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वे विधीयमाने कुवलीशब्दादञ् न सिध्यति, कथञ्च गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधनार्थो भिक्षादिषु पाठः प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकः ? इत्याह—कुवलगर्भशब्दावित्यादि । आद्युदात्तत्वे ह्यनयोर्यदि पदसंज्ञायां सत्यामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं स्यात्, कुवलीशब्दस्य च स्यात्, ततश्च कुवलीशब्दाद् विकारेऽर्थेऽञ्न स्यात् ।

गर्भिणीशब्दस्याद्युदात्तत्वादञ् प्राप्नोति, ततस्तद्बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठ्येत, पठ्यते च, तस्मादवसीयते—प्रागेव पदव्यपदेशादवशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ कर्षात्वत इति कर्षश्चात्वांश्चेति कर्षात्वत्—समाहार-

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः ।

कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

पदमञ्जरी

भसंज्ञा, कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । *विकृतनिर्देश इति ।* विकरणान्तस्येदमनुकरणम्, न तु घञन्तनिर्देश इति भावः । अथ किमर्थो मतुब्निर्देशः, यावता न कचिदप्याकारात्परो घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं भविष्यति ? उच्यते; घञाक्षिप्तो धातुरात इत्यनेन विशेष्येत, तत्र तदन्तविधौ ज्ञायमाने आनन्तर्यस्यासम्भवाद्विधानं विशेष्येत—आकारान्ताद्यो विहित इति, ततश्च दाय इत्यादावेव स्यात्, पाक इत्यादौ तु न स्यात्; मतुब्निर्देशात्तु सर्वत्र भवतीति । लाक्षणिकस्याप्यात्वतो ग्रहणमिष्यते; वृषादिषु कामपामपदानां पाठात् ।

'अलोऽन्त्यस्य' इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

न्यासः

द्वन्द्वः । आकारोऽस्यास्तीत्यात्वान् । **कर्षतेर्धातोरिति ।** 'कृष विलेखने' इत्यस्याकारवतश्चेति सम्बध्यते । कर्षतिना धातुना साहचर्यादात्वतोऽपि धातोरेव ग्रहणम् । **घञ इति** प्रत्ययग्रहणम्, अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यं ज्ञायत इत्याह—**घञन्तस्येति ।** एतच्च कर्षतेरात्वतश्च समानाधिकरणं विशेषणम् । **पाक इत्यादि ।** 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ कृतायां धातोराकारवत्त्वम् । **दायः, धाय इति ।** 'आतो युक् चिण् कृतोः' इति युक् ।

किमर्थं पुनः प्रकृते विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न 'कृषातः' इत्येवोच्येत ? इत्यत आह—**कर्ष इति विकृतिनिर्देश इत्यादि ।** कृषिर्विलेखनार्थो भ्वादौ तुदादौ च पठ्यते, तत्र यस्य विकरणे परतो गुणात्मको विकारो भवति तस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणमिष्यते, नेतरस्य । एतच्च विकृतनिर्देशे सति लभ्यते । तस्मात् कृषतेस्तौदादिकस्य निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थो विकृतनिर्देशः । कस्मात् पुनस्तौदादिकस्य निवृत्तिरिष्यते ? इत्यत आह—**तौदादिकस्येत्यादि**[1] ।

अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते, न कर्षात इत्येवोच्येत ? नैवं शक्यम्; विहितविशेषणस्याकारस्य ग्रहणं विज्ञायेत—आकारान्ताद् यो विहित इति । तथा च दाय इत्यादादेव स्यात्, पाक इत्यादौ न स्यात् । मतुब्ग्रहणे तु सति न दोषः ।

अन्तग्रहणमुत्तरार्थम्, इह हि 'अलोऽन्त्यस्य' इति भविष्यति ॥

---

१. अतः परं महिशूरसंस्करणे 'हलस्येति कृद्योगे कर्तरि षष्ठी' इत्यधिकः पाठः ।

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

'उञ्छ' इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति ।

उञ्छः, म्लेच्छः, जञ्जः, जल्पः—एते घञन्ता इति, ञित्स्वरः प्राप्तः । जपः, व्यधः—इत्यबन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः । केचित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगः, अन्यत्र हि योग एव भवति ।

❀ गरो दूष्येऽबन्तः ❀ । गरशब्दोऽबन्तः, स दूष्य एवान्तोदात्तः । गरः=विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥

❀ वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे ❀ । 'हलश्च' इति घञन्ताः, एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ।

पदमञ्जरी

उञ्छादीनां च ॥ 'उछि उञ्छे', 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' । 'जजि युद्धे', अत्र कुत्वाभावो निपातनात् । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' 'व्यध ताडने', 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यप् । *वध इति* । 'हनश्च वधः' इत्यप् । *कालविशेष इति* । कृतद्वापरादौ । 'घॄ गॄ निगरणे', 'ॠदोरप्' ।

विषमित्यनेन दूष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति ।

'विद ज्ञाने', 'ओविजी भयचलनयोः', 'वेष्ट वेष्टने', 'बन्ध बन्धने', 'ष्टुञ् स्तुतौ', 'यु मिश्रणे', 'द्रु गतौ' ।

न्यासः

उञ्छादीनां च ॥ उञ्छः,म्लेच्छः,जञ्जः, जल्प इति । 'उछि उञ्छे', 'म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि', 'जज जजि युद्धे', 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि' । जञ्जेः कुत्वाभावो निपातनात् । **जपो व्यध इत्यबन्ताविति** । तत्र 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यबन्तत्वम् । वधशब्दो हि 'हनश्च वधः' इति । **तयोर्धातुस्वरः प्राप्त इति** । 'धातोः' इत्युदात्तत्वम् । **व्यध इति** । 'व्यध ताडने' । अत्रापि व्यधजपोरित्यबन्तत्वम्, पूर्ववद्धातुस्वरः प्राप्तः । **कालविशेष इति** । कृतद्वापरादौ । **रथाद्युपकरणे चेति** । आदिशब्देन हलादेर्ग्रहणम् । **गर इति** । 'गॄ निगरणे' । 'ॠदोरप्' इत्यबन्तः । विषमित्यनेन दूष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । **अन्यत्राद्युदात्त एवेति** । धातुस्वरेण । **वेद-वेग-वेष्ट-बन्धा इति** । 'विद ज्ञाने', 'विचिर् पृथग्भावे', 'वेष्ट वेष्टने', 'बन्ध बन्धने' । **परिष्टुदित्यादि** । 'ष्टुञ् स्तुतौ', 'यु मिश्रणे', 'द्रु गतौ'—एभ्यो यथायोगं पर्याद्युपसर्गपूर्वेभ्यः क्विप्, प्रादिसमासः । **अन्यत्र मध्योदात्त इति** ।

❀ स्तुयुद्रुवश्छन्दसि ❀ । उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् ।

❀ वर्तनिः स्तोत्रे ❀ । स्तोत्रम्=साम, तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ।

❀ श्वभ्रे दरः ❀ । श्वभ्रेऽभिधेये दरशब्दोऽन्तोदात्तः । अन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ।

❀ साम्बतापौ भावगर्हायाम् ❀ । अन्तोदात्तौ, अन्यत्राद्युदात्तौ ।

❀ उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र ❀ । केचित्तु 'भावगर्हायाम्' इति अत्राप्यनुवर्तयन्ति ।

पदमञ्जरी

उपसमस्तार्थमेतदिति । केवलानां धातूनां क्विबन्तानां धातुस्वरेणैव सिद्धत्वात् । *परिष्टुदिति* । सम्पदादित्वात्क्विप्, तेन प्रादिसमासः, 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वम् । सोपपदात्तु क्विपि कृत्स्वरेणैव सिद्धम् ।

अन्यत्र मध्योदात्त इति । स हि 'वृतु वर्त्तने' इत्यस्मादिनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । 'दॄ विदारणे' ।

साम्बतापौ भावगर्हायामिति । साम्बो भिक्षते, अम्बया सह भिक्षणं गर्हितम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः। तापो दस्यूनाम् । धार्मिकेषु दस्युकर्तृकस्तापो गर्हितः । 'कर्षात्वतः' इत्येव सिद्धे भावगर्हाया अन्यत्राऽऽद्युदात्तार्थं वचनम् ।

उत्तमशश्वत्तमाविति । तमबन्तावेतौ । द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः, पित्त्वादनुदात्ते प्राप्ते पाठः । *सर्वत्रेति* । भावगर्हायाम्, अन्यत्र च । छन्दसि, भाषायां चेत्यन्ये ।

न्यासः

वर्तनिशब्दो हि 'अर्त्तिसृधृ' इत्यतोऽनिप्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने 'वृतेश्च' इत्यनेन 'वृतु वर्तने' इत्येतस्मादनिप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पाद्यते । तस्मात् प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । दर इति । 'दॄ विदारणे' ऋकारान्तत्वादबन्तः ।

साम्बतापौ भावगर्हायामिति । सहाम्बया वर्तत इति साम्बः, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति प्रकृतिस्वरेण सहशब्दस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भावगर्हायामन्तोदात्तत्वं विधीयते । साम्बो भिक्षते । भिक्षणमत्र भावगर्हा । तपनं तापः, 'तप सन्तापे' इत्यस्माद् घञ् । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । तापो दस्यूनां धार्मिकेषु । भावगर्हायामिति किम् ? साम्बस्तिष्ठति, तापो महान् ग्रीष्मस्य । अनयोराद्युदात्तत्वमेव ।

उत्तमशश्वत्तमाविति । एतौ तमप्प्रत्ययान्तौ । पित्त्वात् प्रत्ययस्यानुदात्त्वे

❀ भक्षमन्थभोगदेहाः ❀ । एते घञन्ताः । भक्षिर्ण्यन्तोऽपि घञन्त एव; 'एरजण्यन्तानाम्' इति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

'उदात्त' इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते, तस्यानुदात्तस्यादिरुदात्तो भवति । कुमार ई कुमारी । कुमार-शब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीब् उदात्तः, भस्य टेर्लोपः । पथः । पथा । पथे । पथिन्-शब्दोऽन्तोदात्तः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । ड्मतुबनुदात्तः ।

अनुदात्तस्येति किम् ? प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दः

पदमञ्जरी

'भक्ष अदने' चुरादिः, 'मन्थ विलोडने', 'भुज कौटिल्ये', 'दिह उपचये'। *एरजण्यन्तानामिति* । ये तु अनार्षमेतद्वचनमित्याहुः, तेषां भक्षशब्दस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ *कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति* । फिषित्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् । *पथिन्शब्दोऽन्तोदात्त इति* । 'पतेस्थ च' इतीन्प्रत्ययान्तत्वात् । *कुमुदादयोऽन्तोदात्ता इति* । कुमुदशब्दो मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तः, नडशब्दोऽव्युत्पन्नः, 'वी गत्यादिषु' अस्माद-सच्, तुडागमश्च । वेतसश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः ।

प्रासङ्ग्य इति । प्रासज्यत इति प्रासङ्गः, कर्मणि घञन्तः, 'तद्वहति' इति

न्यासः

उच्छब्दस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यत आद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमुत्तमशब्दः पठ्यते । शश्वच्छब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ततो मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमेव पठ्यते । सर्वत्रेति । भावगर्हायाम्, अन्यत्र च ।

भक्ष-मन्थ इत्यादि । 'भक्ष भक्षणे,' 'मन्थ विलोडने,' 'भुज कौटिल्ये' 'दिह उपचये' । ननु भक्षिश्चुरादित्वाण्ण्यन्त इति तत् 'एरच्' इत्यचा भवितव्यम्, तत् कथमसौ घञन्तः ? इत्याह—**भक्षिर्ण्यन्तोऽपीत्यादि** । अत्रैव कारणमाह—**एरजण्यन्तानामिति** ।

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ **कुमारीति** । 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति** । प्रातिपदिकस्वरेण । एवमुत्तरत्राप्यन्तोदात्तता वेदितव्या । **ङीबित्यनुदात्त इति** । पित्त्वात् ।

प्रासङ्ग्य इति । 'तद् वहति' इत्यादिना प्राग्घितीयो यत् । **प्रासङ्गशब्द**

थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। तस्य यति 'तित्स्वरितम्' इति स्वरिते उदात्तो लुप्यते ? नैतदस्ति; स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तम्, तत् कुत उदात्तलोपः ! तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम्।

'अन्तः' इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात्—मा हि धुक्षाताम्, मा हि धुक्षाथाम्।

पदमञ्जरी

'प्राग्घिताद्यत्' इति यत्। *नैतदस्तीति। उदात्तो लुप्यत इति।* यत्तस्य प्रतिषेधः। कथं नैतदस्ति ? इत्याह—*स्वरिते हीति*। 'प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिघातो भविष्यति' इत्युक्तं पुरस्तात्। *तत् कुत उदात्तलोप इति*। न कुतश्चिदित्यर्थः। *तदेतदित्यादि*। यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्यावर्त्यं न सम्भवति, तस्मादेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम्।

अथासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्यात् ? इत्यत आह—*अन्त इति। मा हि धुक्षातामिति*। दुहेर्माङि लुङ्यात्मनेपदम्, आतामाथामौ, च्लेः क्सः। 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्, क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपः। माङः प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः, अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति, हिशब्दप्रयोगः 'हि च' इति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्रासत्यनुदात्तग्रहणे आतामाथामोर्द्वितीयस्याच उदात्तः स्यात्, अन्ताधिकारात्; सति त्वस्मिन्नादेर्भवति। इदं तु वक्तव्यम्, 'यत्रोदात्तलोपः' इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः, न हि

न्यासः

इत्यादि। 'षन्ज सङ्गे' इत्यस्माद् घञमुत्पाद्य प्रासङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते, तस्य 'गतिकारकोपपदात्' इति 'तत्पुरुषे' इति वर्त्तमाने 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं विहितम्, अतोऽसावन्तोदात्तः। नैतदस्तीति। 'उदात्तो लुप्येत' इति यदुक्तं तस्य प्रतिषेधः। कस्मान्नैतदस्तीत्याह—स्वरिते हीत्यादि। स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीति प्रातिपदिकमेतत्। तस्मात् स्वरिते विधीयमाने परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम्। तत् कुत उदात्तलोपः ! न कुतश्चिदित्यर्थः। तदेतदित्यादि। यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं न सम्भवति, तस्मादनुदात्तग्रहणमेतदादेरनुदात्तस्योदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यथा ह्यस्यानर्थक्यमेव स्यात्।

किं पुनः कारणमादेरनुदात्तस्योदात्तो न सिध्यति, यतस्तदर्थमनुदात्तग्रहणं क्रियते ? इत्याह—अन्त इति हीत्यादि। अवधारणमात्रं द्रष्टव्यम्। अन्तस्यैव स्यात्, नादेरित्यर्थः। क पुनरादेरुदात्तार्थमनुदात्तग्रहणं क्रियते ? इत्याह—मा हि धुक्षाता-

यत्रेति किम् ? भार्गवः, भार्गवौ, भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्ते-र्गोत्रप्रत्ययस्य लुक् ।

उदात्तग्रहणं किम् ? बैदी । और्वी[1] ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

'अन्तः' इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्णोति । गोपायति । याति ॥

पदमञ्जरी

तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति ? उच्यते; आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति, तस्यानुदात्त-लोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्, 'क्सस्याचि' इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्सम्बन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेऽन्ताधिकारा-दन्त्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परतः उदात्तलोपः, तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थः, तदा नान्त्यस्य प्रसङ्गः ।

भृगव इति । 'अत्रिभृगुकुत्स' इत्यादिना बहुषु लुक् । तत्र बहुष्वित्यर्थ-ग्रहणम्, न बहुवचनस्य । *वैदीति* । बिदाद्यञन्तात् 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' ॥

न्यासः

मित्यादि । दुहेर्लुङ्, आत्मनेपदमाताम।थाम्, ततश्च 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति च्लेः क्सादेशः, 'तास्यानुदात्त' इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्, 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपः, क्सस्याकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः, 'दादेर्धातोर्घः', 'खरि च' इति चर्त्वम्—घकारस्य ककारः, षत्वम् । अत्रासत्यनुदात्तग्रहण आतामाथामाकारस्यादिभू-तस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, सति त्वस्मिन्नाकारस्यादिभूतस्योदात्तत्व स्यात् । हिशब्दस्य प्रयोगे 'हि च' इति निघातप्रतिषेधो न स्यात् । निघाते हि तिङन्तस्यासत्युदात्तलोपो न स्यात् । माङ्प्रयोगोऽप्यटः 'न माङ्योगे' इति प्रतिषेधो यथा स्यात् । अटि हि तस्योदात्तत्वाच्छेषस्यानुदात्तत्वं स्यात्, तथा च सत्यनुदात्तस्याकारलोपः स्यात्, नोदात्तस्य ।

भृगव इति । भृगोरपत्यानि 'ऋष्यन्धकवृष्णि' इत्यादिना ऋष्यण्, तस्य 'अत्रिभृगुकुत्स' इत्यादिना बहुषु लुक् । ननु चात्रापि विभक्तावुत्पन्नायामुदात्तस्य लोपः, तस्मादिहापि भवितव्यमेव ? इत्यत आह—**प्राक्** सुबुत्पत्तेरित्यादि । न हि गोत्रप्रत्ययस्य लुग्विधौ विभक्तिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते । तस्मात् प्रागेव गोत्रप्रत्ययस्य लुक्, ततो नात्रानुदात्तत्वम् । **बैदी, और्वीति** । बिदस्यापत्यम्, उर्वस्यापत्यमिति 'अनृ-ष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इत्यञ्, ञित्स्वरेणाद्युदात्तः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

धातोः ॥ **ऊर्णोतीति** । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

---

१ 'मौञ्जायना' इत्यधिकमेस्मिन्पुस्तके ।

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति । 'भञ्जभासमिदो घुरच्', भङ्गुरम् । भासुरम् । मेदुरम् । 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्', कुण्डिनाः ।

चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते । बहुपटवः । उच्चकैः ॥

पदमञ्जरी

चितः ॥ भङ्गुरमिति । 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । *कुण्डिना इति ।* कुण्डशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, स्त्रियां ङीप्, कुण्डिनीशब्दो मध्योदात्तः, कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनि, गर्गादियञो बहुषु लुक्, परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः ।

चिति प्रत्यये इति । ननु च नात्र चितीति प्रत्ययग्रहणं कुण्डिनजादेरपि ग्रहणात् ? तस्मादयमत्रार्थः—यत्र चित्प्रत्ययस्तत्र समुदायस्येष्यत इति । कथं पुनरेतल्लभ्यते ? चित इत्यवयवादेषा षष्ठी, न कार्यिणः, चितोऽवयवस्य सम्बन्धी यः समुदायः स कार्यी । अथ वा–चिदस्यास्तीति चितः, अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः, षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गम्-अकः चित्करणम्, अन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात् । कुण्डिनजादेर्व्यपदेशिवद्भावेन चिद्वत्त्वम् ॥

न्यासः

चितः ॥ भङ्गुरमित्यादौ प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । **कुण्डिना इति** । अत्र तु स्थानिवद्भावः स्वरस्य । कुण्डिनीशब्दस्यायमादेशः, स च प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त इति तदादेशोऽपि मध्योदात्त एव स्यात् । कुण्डमस्यास्तीतीनिः, तदन्तात् स्त्रियाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनीति गर्गादित्वाद् यञ्, तस्य बहुषु लुक् । परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः ।

चिति प्रत्यय इत्यादि । कथं पुनः प्रकृतिप्रत्ययसमुदास्यान्तोदात्तत्वं लभ्यते ? यथा लभ्यते तथाख्यायते—इह चित इति समुदायसम्बन्धेऽवयवादेषा षष्ठी । चितोऽवयवस्य यः सम्बन्धी यः समुदायस्तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । अथ वा—चित इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तमेतच् चिदस्यास्तीति चितः, तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । तेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं सिध्यति । यदि तर्हि चित इति मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तमेतत्, तर्हि षष्ठी प्राप्नोति, चितस्येति निर्देशेन भवितव्यम् ? नैष दोषः; 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इति सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः प्रसङ्गे प्रथमा भविष्यति । **बहुपटव इति** । ईषदसमाप्ताः पटव इति 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुच् । **उच्चकैरिति** । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इत्यकच् ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

'चितः' इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्', कौञ्जायनाः ।

किमर्थमिदम् ? परमपि ञित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

'तद्धितस्य' इत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति । 'नडादिभ्यः फक्', नाडायनः । चारायणः । 'प्राग्वहतेष्ठक्', आक्षिकः । शालाकिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तिस्रस्तिष्ठन्ति ।

पदमञ्जरी

तद्धितस्य ॥ *कौञ्जायना इति* । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि, 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्', 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति ञ्यः, 'ञ्यादयस्तद्राजाः', 'तद्राजस्य बहुषु' लुक् ।

किमर्थमिति । पूर्वेण सिद्धमिति प्रश्नः । *परमपीति* । चकारः 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इत्यत्र विशेषणेन चरितार्थः । ञकारोऽपि वृद्ध्यर्थः, तत्रासत्यस्मिन्परत्वाद् ञित्स्वरः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः । *तिस्र इति* । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति जसनुदात्तः, तत्राऽचि परतः 'अचि र ऋतः' ।

न्यासः

तद्धितस्य ॥ **कौञ्जायना इति** । 'कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इति च्फञन्ताद् 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इत्यागतस्य ञ्प्रत्ययस्य 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यादिना लुक् ।

किमर्थमिति । पूर्वेणैव सिद्धमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । **परमपीत्यादि** । च्फञो हि चकारः 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इत्यत्र विशेषणेन चरितार्थः । ञकारोऽपि वृद्धौ । यद्येवं नोच्येत तदा परत्वान् ञित्स्वरः स्यात् । तस्मात्तमपि बाधित्वान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते ॥

कितः ॥ प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽयम् । **आक्षिकः, शालाकिक इति** । 'तेन दीव्यति' इत्यर्थे ठक् ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ **तिस्रस्तिष्ठन्तीति** । 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति तिस्रादेशः,

'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यस्यापवादः ।

शसि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति सिद्धे, अन्यत्र बहुवचने 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विधानाज्जसेव लभ्यत इति जस्ग्रहणमुपसम-

पदमञ्जरी

'जसः' इति किमर्थम् ? तिसृका, स्वार्थे क प्रत्ययः, 'तिसृभावे संज्ञायां कनि' इति तिस्रादेशः ? नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव 'सुप्पितावनुदात्तौ' इत्येतं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत ? नैष दोषः; येन नाप्राप्ते इत्येतस्य बाधनं भविष्यति, न वाप्राप्ते 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्येतस्मिन् तिसृस्वर आरभ्यते, तिसृकेत्यत्रापि हि टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पित्स्वरः प्राप्नोति । अथ वा 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते' इति तिसृस्वरः 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्येतमेव बाधिष्यते, न नित्स्वरम्; बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न स्तः । शसि तु भवितव्यम् 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' 'झल्युपोत्तमम्' इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम्, तत्रान्तरेणापि जस्ग्रहणं जस एव भविष्यति ? अत आह–*जस्ग्रहणमुपसमस्तार्थमिति* । समासेऽपि तिसृशब्दात्परो जस् भविष्यति ।

न्यासः

'अचि र ऋतः' इति ऋकारस्य रादेशः । उदात्तस्वरितयोरित्यादि । त्रिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति तदादेशोऽपि तिसृशब्दोऽन्तोदात्त एव । तत्र ऋकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने विहितो रेफ उदात्तयण् न भवति । ततः परस्य जसः 'उदात्तस्वरितयोः' इत्यादिना स्वरितः प्राप्नोति, अतोऽस्यायमपवादः ।

अथ जस्ग्रहणं किमर्थम्, तिसृकेऽप्यत्र मा भूदिति चेत् ? स्यादेतत्— त्रिशब्दात् संज्ञायां कनि कृते तत्र च 'तिसृभावे कन्युपसंख्यानम्' इति तिस्रादेशे तिसृकेत्यत्रापि स्यात् असति जस्ग्रहण इति ? नैतदस्ति; नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्येतत्स्वरं बाधते तथा नित्स्वरमिति चेत् ? नैतदस्ति; यस्माद् येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्येतस्मिन् तिसृस्वर आरभ्यते, नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा—'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' इत्येव तिसृस्वरः 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्येतं बाधिष्यते, न नित्स्वरम् । शसादिनिवृत्त्यर्थं तर्हि जस्ग्रहणमिति चेत् ? एतदपि नास्ति; शसि तावद् भवितव्यमेवान्तोदात्तेन—'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति । अन्यानि सर्वाणि बहुवचनानि हलादीनि, तत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति 'झल्युपोत्तमम्' इत्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । बहुवचनविषयत्वाच्च तिसृशब्दस्य द्विवचनैकवचने न स्तः । तत्रान्तरेण जस्ग्रहणं जस एव भविष्यतीत्यत आह–**जस्ग्रहणमित्यादि** ।

स्तार्थमेक इच्छन्ति, अतितिस्रावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतोऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य[1] ।

पदमञ्जरी

अतितिस्राविति । अत्र 'अतेरकृत्पदे' इत्यत्र 'अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्' इति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । जस्ग्रहणात्तु 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितो भवति । अतितिस्र इत्यत्र त्वनेन जस उदात्तत्वं भवत्येव ॥

चतुरः शसि ॥ अनुकरणत्वेनार्थपरत्वाभावादेकवचनम् । इह चतस्रः पश्य- इत्यत्र चतस्रादेशे कृते स्थानिवद्भावादयं स्वरः प्राप्नोति ? तत्राह—*चतस्रादेश इति* । स्थानिवद्भावादेवाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वनिपातनमस्य स्वरस्य बाधनार्थमिति भावः । यथैव तर्हि निपातनस्वरः शस्स्वरं बाधते, एवम् 'षट्-त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्येतमपि विभक्तिस्वरं बाधेत–चतसृणामिति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति हलादिग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—'न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते' इति । तद्धि तत्र न कर्तव्यम्, कथम् ? सर्वेषामपि बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न सम्भवतः । न चोपसमस्ते सम्भवः; विहितविशेषणाश्रयणात् । तत्र षड्भ्यस्तावत् जश्शसोर्लुका भवितव्यम् । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । त्रीशब्देऽपि जसि न भवितव्यम्; असर्वनामस्थानमित्यधिकारात्, शसि भवितव्यम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति, अन्या हलादयः । तिसृशब्देऽपि जसि 'तिसृभ्यो जसः' इति भवितव्यम्, शस्यपि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति, अन्या हलादयः । चतुर्-शब्देऽपि जस्यसर्वनामस्थान इति निषेधः, शसि 'चतुरः शसि' इत्ययमेव भवति, अन्यास्तु हलादयः । तदेतद्धलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्यत्र मा भूदित्येतदर्थमेव कृतम् । यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद् विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन

न्यासः

एके भाष्यकारादयः । असति जस्ग्रहणे तिसृ अतिक्रान्ताविति प्रादिसमासे कृते अतितिस्रावित्यत्रापि स्यात्, तन्मा भूदित्येष दोष इत्युपसमस्तार्थं जस्ग्रहणमिच्छन्ति ॥

चतुरः शसि ॥ 'चतेरुरन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तत्वाच्चतुःशब्द आद्युदात्तः, तस्य हि शसि परतोऽनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते ।

अथेह कस्मान्न भवति—चतस्रः पश्येति, चतस्रादेशेऽपि चतुरः कृते स्थानिवद्भा-

---

1. 'चतुरो देहि' इत्यपि पुस्तकान्तरे ।

चतस्रादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्यणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं स्वरो न भवति—चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

'सौ' इति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम्। तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः। वाग्भ्यः। याता, याद्भ्याम्, याद्भिः।

साविति किम् ? राज्ञा। राज्ञे। एकाच इति किम् ? हरिणा। गिरिणा। राजसु। तृतीयादिरिति किम् ? वाचौ। वाचः। विभक्तिरिति किम् ? वाक्तरा। वाक्तमा।

पदमञ्जरी

हलादिग्रहणेन ! तत्क्रियमाणम्—विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः। *यणादेशस्य चेति।* 'अचि र ऋतः' इति रादेशस्यास्मात्स्वरात्पूर्वं परत्वात्कृतस्य। एतदुक्तं भवति—परत्वादादेशे कृते ऋकारस्य तावन्न भवति, तशब्दाकारस्यापि न भवति; रादेशस्य स्थानिवद्भावादिति। न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः; 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इति वचनात् ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणमिति। न प्रथमैकवचनस्य; व्याख्यानात्। प्रयोजनं तूत्तरत्र वक्ष्यति। *पातेति।* पातेर्लटः शत्रादेशः। *राज्ञेति।* 'सौ' इत्येतस्मिन्नसत्येकाचः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति, भवति चायमल्लोपे कृते एकाच्। ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते—एकाचो या विहिता तृतीयादिरिति ? न; प्रमाणाभावात्।

न्यासः

वेन न प्राप्नोति ? इत्यत आह—चतस्रादेश इत्यादि। चतस्रादेशे कृत आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य वाधक इत्याद्युदात्तत्वनिपातनाच्चतस्रः पश्येत्यत्रायं स्वरो न भवति। अथ वा—परत्वाद् 'अचि र ऋतः' इति रादेशे कृत ऋकारस्य तावन्न भवितव्यम्। अकारस्यापि 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावाद्दकारेण व्यवधाने सति न भवितव्यमेव। ननु च 'न पदान्तद्विर्वचन' इत्यादिना स्वरविधौ प्रतिषिद्ध्यते स्थानिवद्भावः ? नैतदस्ति; उक्तं हि तत्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्' इति, न चायं लोपाजादेशः ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ साविति प्रथमैकवचनस्येदं ग्रहणं स्यात् ? सप्तमीबहुवचनस्य वा ? उभयोर्वा ? तत्र यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्, त्वया त्वयी-

सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया, त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

'एकाचः' इति वर्तते, 'तृतीयादिर्विभक्तिः' इति च । नित्यशब्दः स्वर्यते, तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा, परमवाचे । परमत्वचा, परमत्वचे । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव ।

पदमञ्जरी

सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिति । प्रथमैकवचने तु 'त्वाहौ सौ' इति त्वादेशे कृते युष्मच्छब्द एकाच् भवति, शेषे लोपे कृतेऽकारान्तत्वात् 'सावर्ण' इति प्रतिषेधो भविष्यति । तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चिन्त्यम् ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ *नित्यशब्दः स्वर्यते इति* । स्वरितत्वमस्य क्रियत इत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण निर्दिष्टः, स्वरितत्वे सति किं भवति ? इत्याह–*तेनेति* । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्रायमप्यर्थो व्या-

न्यासः

त्यत्रापि स्यात् । भवति हि युष्मच्छब्दस्य 'त्वाहौ सौ' इति त्वादेशे कृते प्रथमैकवचने परत एकाच्त्वम् । सामान्येनोभयग्रहणेऽप्येष दोषः । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे नायं दोषः प्रसज्येत, युष्मास्वित्यत्र युष्मच्छब्दस्यानेकाच्त्वमित्येतत् सर्वं हृदि कृत्वाऽऽह–**साविति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति** । **याच्चामिति** । याच्छब्दाच्छत्रन्तात् तृतीया । **राज्ञ इति** । भवति राजञ्शब्दो भसंज्ञके परतो लोपे कृत एकाच्, न तु सौ राजस्विति; तत्रानेकाच्त्वात् । **वाक्तरा, वाक्तमेति** । तरप्तमबिति भवति वा तृतीयादिः, न तु विभक्तिः ।

अथ कस्मात् सप्तमीबहुवचनग्रहणम् ? इत्याह–**सप्तमीबहुवचनस्येत्यादि** । **त्वया, त्वयीति** । युष्मदस्मदोः 'मपर्यन्तस्य', 'त्वमावेकवचने' इति त्वादेशः । परिशिष्टस्य 'योऽचि' इति यकारः ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ यदि विग्रहाभावेन यो नित्यसमासः, स इह नित्यसमासग्रहणेन गृह्येत, ततोऽवाचा, सुवचा ब्राह्मणेनेत्यत्रापि विकल्पेन स्यादित्येतच्चेतसि कृत्वाऽऽह–**नित्यशब्दः स्वर्यत इति** । स्वरितत्वमस्य क्रियत इत्यर्थः, तेन किं भवति ? इत्याह–**तेनेत्यादि** । स्वरित्वेन ह्यधिकारगतिर्भवति । तेन नित्याधिकारे यो विहितः समासः स एव नित्यसमास इति, अत्र स च प्रतिषिध्यते । **परमवाचेति** । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । स च नित्याधिकारविहितसमासो न

अन्तोदात्तादिति किम् ? अवाचा । सुवाचा । तत्पुरुषोऽयम् । तत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम्, अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन ऊर्क् श्वोर्ज्जा—इत्यत्रैवायं विधिः स्यात् ।

अनित्यसमास इति किम् ? अग्निचिता । सोमसुता । 'उपपदमतिङ्' इत्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते, तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित्-शब्द उदात्तः ।

पदमञ्जरी

ख्यातः—स्वरितेन लिङ्गेन यदत्राधिकारः स प्रत्येतव्य इति, ततो नित्याधिकारविहितः समासोऽत्र प्रतिषिध्यते । *अवाचेति* । नञ्समासः । *तत्पुरुषोऽयमिति* । न बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु *सुवाचा, सुत्वचा इति* पाठः । तत्र प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितेति व्याख्येयम्, न पुनरत्र प्रसङ्गः; प्रादिसमासस्य नित्यसमासत्वात् ।

अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अनित्यसमासे' इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते—अनित्यसमासस्थान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरिति, तच्चोत्तरपदमेव ? तत्राह—*उत्तरपदग्रहणमिति* । अयं भावः—सत्सप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्याश्रयत्वात्तस्यैवैकाच्त्वमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं स्यादिति ।

अग्निचिता, सोमसुतेति । 'अग्नौ चेः', 'सोमे सुञः' इति क्विप् ।

न्यासः

भवतीत्यनित्यसमासः । **सुवाचेति** । 'कुगति' इत्यादिना समासः । **अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इति** । स पुनरुदात्तः; 'निपाताश्चाद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति वचनात् । यथात्रोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं नास्ति, एवमनित्यसमासत्वमपि; 'कुगति' इत्यादावपि नित्यग्रहणानुवृत्तेः । एवं सति 'मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यनेनात्र समासो द्रष्टव्यः; मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात् ।

अन्यथा हीति । यद्युत्तरपदग्रहणं न क्रियेत, तदैकाज्ग्रहणं समासविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः स्यात् ? इत्याह—**तत्रेत्यादि** । ऊर्क्शब्दः सम्पदादित्वात् क्विबन्तः ।

अग्निचिता, सोमसुतेति । 'अग्नौ चेः', 'सोमे सुञः' इति क्विप् । **अयं नित्याधिकारे समासो विधीयत इति** । तत्र 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्तेः । **तत्रेत्यादि** । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यनेनोत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते । उत्तरपदं च धातुस्वरेणान्तोदात्तम्, तेन चिच्छब्द उदात्तो भवति । एवं सोमसुच्छब्दोऽपि ।

यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः—अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ।

'तृतीयादिः' इति वर्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात्—प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्ग्ध्येषामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊठ्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रै, दिव्—इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तरुदात्ता भवति । ऊठ्—प्रष्ठौहः, प्रष्ठौहा ।

पदमञ्जरी

'नित्यशब्दः स्वर्यते' इति यदुक्तम्, तस्य प्रयोजनमाह—*यस्त्विति* ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ *दधीच इति* । दध्यञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, अनुनासिकलोपः, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घत्वम् ।

शसोऽपि परिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतम्, नपुंसके शसि मा भूत्, सुटि च यथा स्यादिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ *प्रष्ठौह इति* । 'छन्दसि सहः', 'वहश्च' इति ण्विः । वाह ऊठि 'एत्येधत्यूठसु' इति वृद्धिः ।

न्यासः

यस्त्वित्यादि । 'नित्यशब्दः स्वर्य्यते' इति यदुक्तम्, तस्यानेन प्रयोजनं दर्शयति । **अवाचा, सुवाचेति** । अत्राकारेण पूर्वपदेन सुशब्देन च विग्रहो नोपपद्यते, तयोरिह प्रयोगाभावान्नित्यसमासावेतौ, न तु नित्याधिकारविधानात् ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ **इन्द्रो दधीच इति** । दध्यञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, अनुनासिकलोपः, षष्ठ्येकवचनम्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घः ।

तृतीयादिरित्यादि । यदि सर्वनामस्थानग्रहणं क्रियते तदा शसो न स्यात्; तस्यातृतीयादित्वात् । अथापि तृतीयादिग्रहणं निवर्त्त्येत, एवमपि सर्वनामस्थानेऽपि स्यात् । **प्रतीच इति** । पूर्वेण तुल्यम् ।

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ **प्रष्ठौह इति** । 'वहश्च' इति ण्विः, 'वाह ऊठ्' इत्यूठ, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः ।

❀ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् ❀। इह मा भूत्—अक्षद्युवा। अक्षद्युवे।

इदम्—आभ्याम्, एभिः। 'अन्तोदात्तात्' इत्यधिकारादन्वादेशे न भवति—अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति।

पदादयः—'पद्दन्नोमास्' इत्येवमादयो निश्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते। निपदश्चतुरो जहि। या दतो धावति। असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति। ग्रीवायां बद्धो अपि अक आसनि। मत्स्यं नदीन उदनि क्षियन्तम्।

पदमञ्जरी

ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधाभूत ऊठ् गृह्यते, न त्वन्त्य इत्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशादन्त्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम्।

अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवतीति। अत एव हेतोः 'सावेकाचः' इत्यनेनापि न भवति। यदि स्यात्, इहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात्। ननु च यदीमे नानुशसो अभ्यवर्षादिति शसोऽन्वादेशेन मा भूदिति प्रयोजनम्, 'एकाचः' इत्यधिकारादेव सिद्धम्, तथा च तदस्मै तथ्य तदस्य प्रियं प्रेणा तदेषामित्यादि सर्वानुदात्तं पदमधीयते।

पदादयो निश्पर्यन्ता गृह्यन्त इति। 'पद्दन्नोमास्' इति सूत्रे निर्दिष्टाः, तत्र एकाच इत्यनुवृत्तेर्निशः परे न गृह्यन्ते। यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति, तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम्। येऽप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता निपात्यन्ते। वृत्तावप्येतदेवोक्तं द्रष्टव्यम्। *आसनीति*। आस्यशब्दस्यासनादेशः। यत्रैकाचस्तेषां शसर्थं ग्रहणम्॥

न्यासः

ऊठ्युपधाग्रहणमिति। 'उपधाभूत ऊड् गृह्यते येन तदुपधाग्रहणम्' इति व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किमर्थम्? इत्याह—**इह मा भूदिति**। तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्तोदात्तात्' इत्यादिसूत्रादिहान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते, तेनोपधाभूतादेव भवितव्यमिति तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति। **अक्षद्युवेति**। अक्षैर्दीव्यतीति क्विप्, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति वकारस्योठ्, यणादेशः।

आभ्यामिति। इदमस्त्यदाद्यत्वम्, 'हलि लोपः' इतीद्रूपस्य लोपः। **अथो आभ्यामिति**। 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' इत्यशादेशः।

निश्पर्यन्ता इह गृह्यन्त इति। एतदपि पूर्ववद् व्यवस्थितविभाषया लभ्यते, तस्यां हि सत्यां निश्पर्यन्तेभ्य एव भवितव्यम्। तेषामेव ग्रहणं युक्तमिति त एव गृह्यन्ते। **निपद इति**। शसि परतः पादस्य पदादेशः। **दत इति**। अत्रापि दन्तशब्दस्य ददादेशः। **आसन्निति**। अत्रासन्शब्दस्य सप्तम्येकवचनेऽसन्नित्ययमादेशः। **उदन्निति**। अत्राप्युदक-

अप्—अपः पश्य । अद्भिः । अद्भ्यः ।

पुम्—पुंसः, पुम्भ्याम्, पुम्भ्यः । पुंसा, पुंसे ।

रै—रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः ।

दिव्—दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्-शब्दोऽन्तोदात्तः, तत्र 'झल्युपोत्तमम्' इत्येतस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते ।

दीर्घादिति किम् ? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ।

इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति; अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन ! ॥

पदमञ्जरी

अष्टनो दीर्घात् ॥ *घृतादिपाठादन्तोदात्त इति* । तेनोत्तरार्थमनुवर्तमानस्य 'अन्तोदात्तात्' इत्यस्य नेहापि विरोध इति भावः । *अष्टस्विति* ।

ननु चात्र दीर्घग्रहणमनर्थकम्, यावता 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनेन भवितव्यम्, तद्विधौ विकल्पस्याभावात् ? इत्यत आह—*इदमेवेति* । नित्ये ह्यात्वे व्यावर्त्याभावादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । *कृतात्वस्य च षट्संज्ञामिति* । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति सम्बन्धः । कथमेतत् ? इत्यत आह—*अन्यथा हीति* । आत्वाभावपक्षेऽयं स्वरो मा भूदित्येतदर्थं हि दीर्घग्रहणम् । यदि च कृतात्व-

न्यासः

शब्दस्योदन्नादेशः । अद्भिरिति । पकारस्य तकारः, तस्य जश्त्वम्—दकारः । **राभ्यामिति** । 'रायो हलि' इत्यात्त्वम् ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ **अष्टाभिरित्यादि** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वम् ।

अष्टस्विति । ननु चात्रापि भवितव्यमेवात्वेन, न हि तद्विधौ विकल्पप्रतिपादकं वचनमस्ति, नापि प्रकृतम् ? इत्यत आह—**इदमेवेत्यादि** । यदि हि नित्यमात्वं स्यादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावात्, कृतात्वस्य च षट्संज्ञामिति ? इदमेव हि दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति सम्बन्धनीयम् । कथं पुनर्ज्ञापयति ? इत्याह—**अन्यथा हीत्यादि** । दीर्घग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते—यत्रात्वं नास्ति तत्रायं स्वरो मा भूदिति । यदि कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्, तदात्वपक्षे षट्संज्ञायामसत्यां सावकाशोऽष्टनः स्वरः,

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

'अन्तोदात्तात्' इति वर्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती, नुदती । लुनती, पुनती । तुदता, नुदता । लुनता, पुनता ।

अनुम इति किम् ? तुदन्ती, नुदन्ती । अत्राप्यदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशः, तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम्, तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति ।

नद्यजादी इति किम्? तुदद्भ्याम्, नुदद्भ्याम् । तुदद्भिः, नुदद्भिः ।

अन्तोदात्तादित्येव—ददती । दधतः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तावेतौ ।

पदमञ्जरी

स्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्, तदाऽऽत्वपक्षे सावकाशमिममष्टनः स्वरमनात्वपक्षे षट्संज्ञायां सत्याम् 'झल्युपोत्तमम्' इति षट्स्वरः परत्वाद्बाधिष्यते—इत्यनर्थकं दीर्घग्रहणं स्यात् । यदा तु कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा भवति, तदा नाप्राप्ते षट्स्वरे आरभ्यमाणोऽष्टनः स्वरोऽनात्वपक्षेऽपि स्यादिति तन्निवृत्तये क्रियमाणमर्थवद्भवति । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुम् ? को दोषः ! अन्यथानुपपत्त्या ह्यनेकोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते, तेनैतदुभयमन्तरेणानुपपद्यमानमुभयमपि ज्ञापयति ।

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ तुदती, नुदतीति । तुदादित्वाच्छः, 'आच्छीनद्योर्नुम्' विकल्पितः । तत्र नुमभावपक्षे उदाहरणम्, नुम्पक्षे प्रत्युदाहरणम् ।

तुदन्तीति । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तम् । तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य व्यङ्गविकलतां परिहरति—*तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नेष्यते इति ।* अत्र च ज्ञापकमयमेवानुम इति प्रतिषेधः, न हि किञ्चिदेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति ।

न्यासः

तत्रापि षट्स्वरः प्राप्नोतीति कृत्वा । ततश्च यदि दीर्घग्रहणं न क्रियेत, तदानवकाशत्वाद् यदात्वपक्षेऽष्टनः स्वरो न भवति, तदेतरस्मिन्नपि पक्षे स्यात् । अतस्तन्निवृत्तये दीर्घग्रहणं क्रियमाणमर्थवद् भवति । कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञायाम्—अष्टानामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट् सिद्धो भवति ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ तुदति, नुदतीति । तुदादित्वाच्छः । लुनती, पुनतीति । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमिहान्तोदात्तं वेदितव्यम् ।

तस्येत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागात् ।

❀ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ❀ । बृहती, महती । बृहता, महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री, हर्त्री, प्रलवित्री, प्रसवित्री । कर्त्रा, हर्त्रा, प्रलवित्रा, प्रसवित्रा । तृजन्ता एतेऽन्तोदात्ताः ।

उदात्तग्रहणं किम् ? कर्त्री, हर्त्री । कर्त्रा, हर्त्रा । तृन्नन्तोऽयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् ? बहुतितवा ब्राह्मण्या[1] ।

❀ नकारग्रहणं कर्तव्यम् ❀ । वाक्पत्नीयं कन्या ॥

पदमञ्जरी

बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति । शतृवद्भावादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्—पृषदादीनां मा भूदिति । 'गौरादिषु बृहन्महतोः पाठोऽनर्थकः' इति स्त्रीप्रकरण एवोक्तम् ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वचनम् । *बहुतितवा ब्राह्मण्येति* । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति, 'चालनी तितउः पुमान्', ततो बहुव्रीहिः, 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तः, तत्र 'उदात्तस्वरितयोः' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ।

नकारग्रहणं च कर्त्तव्यमिति । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तदर्थं केचिद् 'उदात्तहलो हल्पूर्वात्' इति पठनीयमिति मन्यन्ते । *वाक्पत्नीति* । तत्पुरुषः । 'पत्यावैश्वर्य्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य 'न भूवाक्चिद्दिधिषु' इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारः ॥

न्यासः

बृहन्महतोरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'ङ्याश्छन्दसि' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन बहुलग्रहणमुपतिष्ठते, तेन बृहन्महद्भ्यामपि भवतीति ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वचनम् । **तृन्नन्तोऽयमाद्युदात्त इति** । नित्स्वरेण । बहुतितवेति । बहवस्तितवो यस्या इति बहुव्रीहिः, तया बहुतितवेति । तितउशब्दोऽयम् 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्यन्तोदात्तः ।

नकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति । नकारो गृह्यते येन तन्नकारग्रहणं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि पूर्ववद् बहुलग्रहणमनुवर्तते । तेनोदात्तस्य स्थाने यो नकारस्ततोऽपि न भविष्यतीति । अथ वा—नकारस्यात्र प्रश्लेषः—हल्पूर्वात् 'नोङ्धात्वोः' इति, तथा चायमर्थो भवति—उदात्तयण उदात्तनकाराच्चेति । तेनोदात्तनकारादपि भविष्यतीति । **वाक्पत्नीति** । पतिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

1. 'बहति नावा ब्राह्मण्या' इति मुद्रितः पाठो व्याख्याद्वयपर्यालोचनेनासाधुरेव ।

नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वः, तस्मात्परा [1]तृतीयादिविभक्तिर्नोदात्ता भवति। ब्रह्मबन्ध्वा, ब्रह्मबन्ध्वे। वीरबन्ध्वा, वीरबन्ध्वे। ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारः, तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति विभक्तिः स्वर्यते।

धातुयणः खल्वपि—सकूल्ल्वा। सकूल्ल्वे। खलप्वे। क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य 'ओः सुपि' इति यणादेशः॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

'अन्तोदात्ता' इत्येव। ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुब् उदात्तो भवति। अग्निमान्। वायुमान्। कर्तृमान्। हर्तृमान्। नुटः खल्वपि—अक्षण्वता। शीर्षण्वता।

पदमञ्जरी

नोङ्धात्वोः॥ *ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्व इति*। अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति। *तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरिति*। यद्यपि पूर्वसूत्रे 'नद्यजादी' इत्यनुवर्त्तते न 'तृतीयादिः' इति, तथाप्यत्र बाहुल्येन तृतीयादेरेव सम्भवादिदमुक्तम्। तथा हि—ऊङ्धातुयणः परा नदी तावन्न सम्भवति, नाप्यूङ्यणः शस् सम्भवति, धातुयणस्तु सम्भवति॥

ह्रस्वनुड्भ्याम्मतुप्॥ *अक्षण्वतेति*। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्, 'अनो नुट्' इति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य लोपः। *शीर्षण्वतेति*। 'शीर्षञ्छन्दसि' इति निपा-

न्यासः

तत्र 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारान्तादेशः, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्॥

नोङ्धात्वोः॥ **ब्रह्मबन्ध्वेति**। ब्रह्मा बन्धुरस्या इति विगृह्य बहुव्रीहिः। तस्माद् 'ऊङुतः' इत्यूङ्। **तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति**। 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति वचनात्। **स्वर्यत इति**। स्वरितः क्रियत इत्यर्थः। **कृदुत्तरपदेत्यादि**। ऊकारोऽत्र धातुस्वरेणान्तोदात्तः। सः 'गतिकारकोपपदात्' इत्युदात्तस्तिष्ठति प्रकृतिस्वरेण॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्॥ पित्त्वान् मतुपोऽनुदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विधिरारभ्यते। **अक्षण्वतेति**। अक्षमस्यास्तीति मतुप्, 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्, 'अनो नुट्' इति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति लोपः। **शीर्षण्वतेति**। शीर्षन्निति शीर्षञ्शब्दः 'शीर्षं च्छन्दसि' इति निपातितः।

---

1. 'अजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिः' इति मुद्रितः पाठः।

'अन्तोदात्तात्' इदित्येव–वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तः, तस्मान्मतुब् अनुदात्त एव भवति ।

अत्र च 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्येषा परिभाषा नाश्रीयते; नुड्ग्रहणात् । तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ।

❀ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ❀। आरेवान् ।

पदमञ्जरी

तितः । *वसुशब्द आद्युदात्त इति* । वसेरुप्रत्ययः, 'धान्ये नित्' इत्यधिकारे । अथेह कस्मान्न भवति—मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिति ? मरुच्छब्दो हि 'मृग्रोरुतिः' इति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानम्, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् ? इत्यत आह–*अत्रेति* । कथं पुनर्ज्ञायते नाश्रीयते इति ? नुड्ग्रहणात् । तद्धयक्षण्वतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धेर्नकारेण व्यवधानान्न स्यादिति । यदि चात्र व्यञ्जनमविद्यमानवत्स्यात्, ततोऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुड्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ? नैतद्युक्तमुच्यते; यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्वेऽपि नकारोऽविद्यमानवत्स्यात, स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धवद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मान्नलोपविषयेऽविद्यमानवद्भावो न प्रवर्त्तत इति कर्त्तव्यमेव नुड्ग्रहणम् । एवं तर्हीष्टिरेवेयम्–'अत्र स्वरेऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रवर्त्तते' इति ।

रेशब्दाच्चेति पाठः । *आरेवानिति* । रयि अस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्, पूर्वत्वम्, आद्गुणः, ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् ।

न्यासः

वसुशब्द आद्युदात्त इति । स हि 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इति वर्त्तमाने 'धान्ये नित्' इत्यतो निद्ग्रहणे 'शस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इति व्युत्पाद्यते । तेन नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति ।

अथेह कस्मान्न भवति—मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिति, मरुच्छब्दोऽपि 'मृग्रोरुतिः' इत्युतिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इत्यस्त्यत्र प्राप्तिः, अतो नकारेण व्यवधानान्न भवतीति चेत् ? न; तस्य लुप्तत्वात् । अथापि स्वरसिद्धौ नलोपस्यासिद्धत्वम् ? एवमपि 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति नास्ति व्यवधानम् ? इत्यत आह–स्वरविधावित्यादि । कथं पुनर्ज्ञायते–नाश्रीयत इति ? नुड्ग्रहणात् । नुडागमो ह्ययं मतुप एव भक्त इति तद्ग्रहणेनैव गृह्यते । यद्येषा परिभाषाऽऽश्रीयेत, तदा नकारस्य व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाद् ह्रस्वादित्येव सिध्यतीति नुड्ग्रहणं न कुर्यात्, कृतं च । ततो ज्ञायते—नेयमिह परिभाषाश्रीयत इति ।

❀ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते, मतुब्ग्रहणं च, तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तॄणाम् ।

मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात्, अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात्–तिसृणाम्, चतसृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् ? धेन्वाम् । शकट्याम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्ययमन्तोदात्तः ।

पदमञ्जरी

त्रिवतीरिति । 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ *मतुबिति चेति* । तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं सम्पद्यते ।

अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति । साम्प्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति, न तु तस्मिन्सत्यपि; ततस्तिसृणाम्, चतसृणामित्यत्र 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घप्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते इति तत्रैव स्यात्; अग्नीनाम्, वायूनामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात्, तस्मान्मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । यद्येवम्, 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्', 'शरादीनां च' इति येषां मतौ दीर्घत्वमुच्यते तेषां न स्यात् ? नैष दोषः; संज्ञायामिति वर्त्तते, ततश्चातुरर्थिक एव मतौ दीर्घत्वम्, न तु 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इत्यत्र; तत्र मतौ ह्रस्वान्तत्वाद्भविष्यति । एवमपि तिसृणाम्, चतसृणामित्यत्र न स्यात्, तिसृचतसृभावस्यैव तत्राभावात ? इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते । *धेन्वाम्, शकट्यामिति* । 'धेट इच्च' इति

न्यासः

वक्तव्य इति । व्याख्येयमित्यर्थः । उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमेवार्थः । व्याख्यानं तु पूर्ववद् बहुलग्रहणानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ नामिति । सनुट्कस्य षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् ।

किं पुनः कारणं मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते ? इत्याह—**अन्यथा हीत्यादि** । सम्प्रति भवः साम्प्रतिकः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । तिसृणामिति । अत्र 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घत्वप्रतिषेधात् साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते । न तु साम्प्रतिके सति भूतपूर्वगतिर्युक्ता । अत्र यदि मतुपा ह्रस्वो न विशेष्येत, इह नैव स्याद्–अग्नीनामिति । 'नामि' इति दीर्घत्वे कृते न स्यात्; ह्रस्वाभावात् । तस्माद् भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वो यथा स्यादित्येवमर्थं मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । **धेन्वाम्, शकट्यामिति** । यदि सनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत

ह्रस्वादित्येव—कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव—त्रपूणाम् । वसूनाम् ॥

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ङ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । बह्वीनां पिता । न च भवति—नदीनां पारे जयन्तीनां मरुतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

'अन्तोदात्तात्' इत्येतन्निवृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यः, त्रि, चतुर्—इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षड्भिः, षड्भ्यः, षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रि—त्रिभिः, त्रिभ्यः, त्रयाणाम् । चतुर्—चतुर्भ्यः, चतुर्णाम् ।

हलादिरिति किम् ? चतस्रः पश्य ॥

पदमञ्जरी

नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोऽन्तोदात्तः, 'शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण' इति शकटीशब्दोऽपि पक्षेऽन्तोदात्तः । त्रपुशब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ *अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति* । यद्येतदनुवर्त्तेत पञ्चानाम्, नवानाम्, चतुर्णामित्यत्र न स्यात्; 'त्रः संख्याया' इत्याद्युदात्तत्वात्, क तर्हि स्यात् ? सप्तानाम्, अष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । 'त्रः' इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः ।

चतस्रः पश्येति । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्त्यं तथा 'चतुरः शसि' इत्यत्रावोचाम ॥

न्यासः

तदानीं सप्तम्यादेशस्याप्यामो ग्रहणं स्यात्, ततश्च धेन्वामित्यादावपि स्यात् । सनुट्कस्य ग्रहणे तु न भवति, तस्मिन्नसति धेनुशकटिशब्दयोः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तयोरन्त्यस्य यणादेशे कृते 'उदात्तयणः' इत्यादिनाऽन्तोदात्तो नित्यो भवति ।

त्रपूणामिति । त्रपुशब्दो वसुशब्दवदाद्युदात्तः ॥

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तमिति । यद्येतदनुवर्तेत, पञ्चानाम्, सप्तानाम्, चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । पञ्चादीनां शब्दानाम् 'त्रः संख्यायाः' इत्युदात्तत्वात् । 'त्रः' इति रेफनकारान्तयोः संख्याशब्दयोर्ग्रहणम् ॥

झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः ।

झलीति किम् ? पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् ? षड्भिः । षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो वा झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । सप्तभिः । तिसृभिः । चतसृभिः ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८२ ॥

गो, श्वन्, साववर्णम्=सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तम्, राड्, अङ्,

पदमञ्जरी

झल्युपोत्तमम् ॥ झलादौ विभक्तौ परतः षट्त्रिचतुर्णां त्रिप्रभृत्यक्षराभावात् झलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणम्, यदाह—*विभक्त्यन्ते पदे उपोत्तममुदात्तम्भवतीति* ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ 'सौ' इति यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्, तेभ्यः, केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतस्त्यदाद्यत्वे कृते 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वविधानात्; ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात्, तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमित्याह-*सौ प्रथमैकवचन इति* । अनन्तरस्य प्रतिषेध्यस्यासम्भवात्सर्वस्यैव षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञा-

न्यासः

झल्युपोत्तमम् ॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तममिति । उत्तमशब्दस्याव्युत्पन्नस्येह ग्रहणम् । स च स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेति कृत्वा । तत्समीपे यत् तदुपोत्तममिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभावः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ साविति । प्रथमैकवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणं वा स्यात् ? सप्तमीबहुवचनस्य वा ? तत्र यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्, केभ्यः, तेभ्य इत्यत्र न स्यात्, किंतच्छब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतो नावर्णान्तत्वमुपपद्यते; कृतेऽपि त्यदाद्यत्वे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वविधानात् ।

क्रुङ्, कृद्—इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इति प्राप्तिः ।

श्वन्–शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः ।

सावर्णः=सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य ग्रहणम्—येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः ।

राट्—राजतिः क्विबन्तः । राजा । परमराजः ।

अङ्–अञ्चतिः क्विबन्तः, तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति प्रतिषिध्यते नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोप-

पदमञ्जरी

यते इत्याह—*इत्येभ्यो यदुक्तं तन्न भवतीति* । एवं च वृक्षवानित्यादौ 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इत्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते । *सुगुनेति* । बहुव्रीहौ 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः, 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।

शुनेति । ननु च नलोपे कृते सावर्णान्तमेतत ? न; स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । न चायं स्वरविधिः, स्वरप्रतिषेधोऽयम् ? एवं तर्हि शुनः प्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति–अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति । तेन नृशब्दात्स-

न्यासः

प्रथमैकवचनस्य तु ग्रहणे सत्यत्रापि भवति । तस्मादसप्तम्या एव ग्रहणं युक्तमिति मत्वाऽऽह–**प्रथमैकवचने यदवर्णान्तमिति** । अनन्तरमिह प्रतिषेध्यं न भवतीति सर्वस्य षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायत इत्याह–**इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवतीति** । **सुगुनेति** । शोभना गावोऽस्येति सुगुः, 'गोस्त्रियोः' इत्यादिना ह्रस्वः, 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ।

शुनेति । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम् । **पूर्ववत् प्राप्तिरिति** । शुना, श्वभ्यामित्यत्र 'सावेकाचः' इत्यादिना प्राप्तिः । **परमशुनेति** । अत्रापि 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इत्यन्तोदात्तत्वं तु समासस्वरेण ।

राजा । परमराज इति । अत्रापि पूर्ववत् प्राप्तिः ।

अञ्चतिः क्विबन्त इति । यद्येवम्, तर्हि यत्र नकारलोपेन न भवितव्यं तस्यैव सनकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम्, किमर्थं सनकारस्य ग्रहणम् ? इत्याह—**तस्येत्यादि** । एतदपि किमर्थम् ? इत्याह—**यत्रास्येत्यादि** । ननु च सर्वत्रैव लोपेन भवितव्यम्, तत्

विषये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राग्भ्याम् ।

क्रुङ् क्विन्नन्त एव—क्रुञ्चा । परमक्रुञ्चा ।

कृत्—करोतिः कृतिर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः । 'सावेकाचः' इति 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

झलीति किम् ? दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

पदमञ्जरी

नृभ्येकवचने नरीत्यत्र 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा 'साववर्ण' इति प्रतिषेधः स्यात् ।

प्राचेति । पूर्ववन्नलोपदीर्घादि । *क्रुञ्चेति* । 'कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः', 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः । *कृतिर्वेति* । 'कृती छेदने' ॥

दिवो झल् ॥ *झलादिरिति* । कथं पुनरसति सप्तमीनिर्देशे तदादिविधिर्भवति; केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु तर्हि तदन्तविधिः, का पुनर्झलन्ता विभक्तिः, शसादिः सकारान्ता ? एवं तर्हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यत आदिग्रहणमनुवर्तते, दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी ? यस्या झलादिरिति ।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? एवं वक्ष्यामि—'अष्टनो दीर्घात्, दिवोझलादिः, शतरनुमो नदी च' इति, 'ऊडिदम्' इत्यादौ च दिवो ग्रहणं न करि-

न्यासः

कथं नलोपस्याभावः ? इत्याह—नाञ्चेरित्यादि । प्राञ्चेति । पूर्ववत् प्राप्तिः । प्राञ्चतीति क्विन् । प्राचेति । पूर्ववल्लोपदीर्घत्वे ।

क्रुञ्चेति । 'क्रुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः', क्विन्, क्रुञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः । परमक्रुञ्चेति । समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

परमकृतेति । अत्रापि । कृतिर्वेति । 'कृतो छेदने' इत्येषः ॥

दिवो झल् ॥ नृ चान्यतरस्याम् ॥ नृशब्दात् 'सावेकाचः' इति, 'न गोश्वन्साववर्ण' इति नित्ये प्रतिषेधे च प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते ।

'नृ' इत्येतस्मात्परा झलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृषु ।

झलित्येव—त्रा । त्रे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत्—चिकीर्ष्यम्, जिहीर्ष्यम् । 'ऋहलोर्ण्यत्'—कार्यम्, हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ १८६ ॥

पदमञ्जरी

ष्यामि ? एवमपि 'नृ चान्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रे तत्र झल्ग्रहणं कर्तव्यम्, 'नदी च' इति चकारश्च क्रियत इति नास्ति लाघवे विशेषः ॥

तित्स्वरितम् ॥ इह कस्मान्न भवति 'ॠत इद्धातोः' आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, तत्कालग्रहणार्थतया चरितार्थत्वादिति चेत् ? न; अनेकप्रयोजनदर्शनादनुबन्धानाम् । तद्यथा आक्षिक इत्यादौ ठकि सति स्वरो वृद्धिश्च भवति । एवं तर्हि नायमिकारस्तपरः, किं तर्हि ? दपरः । यद्येवम्, ऋकारस्य स्थाने आन्तर्य्यतो दीर्घः प्राप्नोति ? 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' । यद्येवम्, 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' अमूभ्याम् दीर्घस्य स्थाने दीर्घो न स्यात् ? नैष दोषः; ज्ञापितमेतत् 'दिव उत्' 'ॠत उत्' इति तपरकरणेन—भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति । तयोरेव तह्र्युकारयोः स्वरितत्वप्रसङ्गः ? तावपि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि ? दपरौ । कथं तर्हि ज्ञापकम् ? 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्य' इति, यदि दकारोऽपि निर्दिश्यते 'ऋदोरप्' इत्यत्रापि तद्ग्रहणादिहैव स्याद्यवः, स्तवः; लवः, पव इत्यत्र न स्यात्; 'तादपि परस्तपरः' इति तादपि परस्य तपरत्वात् । एवं तर्हि ऋदोरप्' इत्यत्र धकारो जश्त्वभूत उच्चारणार्थो निर्दिश्यते, तत्र जश्त्वस्यासिद्धत्वान्नायमृकारो दपरः । ये तु 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषां पठन्ति, तेषाम् 'ॠत इद्धातोः' इत्यादौ सत्यपि तित्त्वेनास्य स्वरस्य प्रसङ्गः । 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र दकारोऽपि न प्रश्लेष्टव्यः ।

तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिह ।
अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिरादृतः ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ तास्यादीनां समा-

न्यासः

तित् स्वरितम् ॥ चिकीर्ष्यम्, जिहीर्ष्यमिति । सन्नन्ताद् यत्, 'अतो लोपः' । तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसर्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ तासिप्रभृतीनां समा-

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति ह्नुङ्, इङ्—इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा। तासेस्तावत्—कर्ता, कर्तारौ, कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्।

अनुदात्तेतः—आस—आस्ते। वस—वस्ते।

ङित्—षूङ्—सूते। शीङ्—शेते।

अदुपदेशात्—तुदतः। नुदतः। पचतः। पठतः। अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव शप्। पचमानः। यजमानः। यद्यत्र

पदमञ्जरी

हारद्वन्द्वः। *अदुपदेशादिति*। उपदिश्यत इत्युपदेशः, तस्याकारेण विशेषणात्तदन्तविधिः, अच्चासावुपदेशश्चादुपदेशः, उपदिश्यमानदशायां यदवर्णान्तं तस्मादित्यर्थः। *अकारोपदेशादिति*। अकारान्तादुपदेशादित्यर्थः। *कर्तेत्यादि*। लुङात्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य डारौरसः, तासिः। एकवचने टिलोपः, इतरत्र 'रि च' इति सलोपः।

आस्ते इत्यादावदादित्वाच्छपो लुक्।

तुदत इत्यादीनि तसन्तानि। कथं पुनः शबुपदेशेऽदन्तो भविष्यति, यावता पकारान्तोऽयं तत्र? इत्यत आह—*अनुबन्धस्यानेकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति*। 'उदीचामाङः' इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादनुमीयते—कार्येष्वनुबन्धाः श्रूयमाणा अपि न प्रतिबन्धका इति। *पचमानो यजमान इति*। लटः शानच्। नन्वत्र

न्यासः

हारद्वन्द्वेन निर्देशः। **अदुपदेशादिति**। उपदिश्यत इत्युपदेशः, शास्त्रवाक्येषु खिलपाठे च यः प्रथममुच्चार्यते स इत्यर्थः। अच्चासावुपदेशश्चेत्यदुपदेशः। कर्मसाधनस्योपदेशशब्दस्याश्रयणम्, भावसाधनस्य वा, नानेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। **लसार्वधातुकमिति**। षष्ठीसमासः। **अदुपदेशादिति**। पूर्ववत् कर्मसाधनेनोपदेशशब्देन कर्मधारयः। वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यकारान्तोपदेशादित्यर्थः। **कर्तेति**। करोतेर्लुट्, आत्मनेपदप्रथमपुरुषः, तस्य डारौरसः। एकवचने टेर्लोपः। द्विवचनबहुवचनयोः 'रि च' इति सकारस्य।

आस्ते इत्येवमादिषु **शेते** इत्येवम्पर्यन्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक्। **वस्त इति** 'वस आच्छादने'।

सूत इति। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने'। **शेत इति**। 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इति गुणः।

तुदतः, नुदत **इति**। तसन्ते एते। एवं **पचतः, पठत** इत्येते अपि। ननु च व्यञ्जनान्तोऽयमुपदेशे शप्, नाकारान्तः, तत् कथमिहानुदात्तत्वं भवति? इत्याह—**अनुबन्ध**-

मुक् अकारमात्रस्य स्यात्, तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः। अथाकारान्तस्याङ्गस्य ? तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम्। चित्स्वरोऽप्यनेन

पदमञ्जरी

मुका व्यवधानम्? अत आह—*यद्यत्रेति*। *स्यादिति*। सम्भावने लिङ्। अङ्गस्य योऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य पक्षस्य सम्भवः। *तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति*। स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणाच्च मुकि सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्त्तते निघातः। 'आतो ङितः' इतीयादेशस्तु न भवति; अत इत्यत्र तपरकरणात्। अनन्तरयोगे पञ्चमी मृग्या, परमिति वाऽध्याहारः। *अथाकारान्तस्याङ्गस्येति*। अकारेणाङ्गस्य विशेषणादिति भावः। *लसार्वधातुकस्येति*। 'सिद्धम्' इति वक्ष्यमाणेन सबन्धः, निघात इति चानुषङ्गः, तथा च लसार्वधातुकस्य निघातः सिद्ध इत्यर्थः। *असिद्ध इति*। प्रकृतत्वान्मुगिति गम्यते। *बहिरङ्गत्वादिति*। बहिरङ्गत्वं तु मुको बह्वपेक्षत्वात्। स हि अकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति आनञ्च प्रत्ययविशेषम्। अयं तु स्वरोऽदुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षत इत्यन्तरङ्गः। *चित्स्वरो-*

न्यासः

स्येत्यादि। एकान्तः=एकदेशः, नैकान्तोऽनेकान्तः, तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यावत्, अनेकान्तस्य भावोऽनेकान्तत्वम्। ततो हेतोरकारान्तोपदेश एव शप्, न व्यञ्जनान्तः। तेन पचते—इत्यादावनुदात्तत्वं भवतीति भावः। अकारान्तत्वं तु शबकारस्य व्यपदेशिवद्भावात्। **पचमानः, यजमान इति**। शानच्। कथं पुनरिहानुदात्तत्वम्, यावता मुकाऽत्र व्यवधानम्? इत्याह—**यद्यत्रेत्यादि**। मुगागमोऽयमकारमात्रस्य वा स्याद्? अकारान्ताङ्गस्य वा? तत्र यद्यकारमात्रस्य तदाऽदुपदेशग्रहणेनैव तस्य ग्रहणमिति लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमेव भवति, व्यवधानाभावात्, न हि स्वावयवो व्यवधायको भवति। तेनान्तरङ्गत्वात् सिद्धो निघातः। **अथेत्यादिना** द्वितीये पक्षे निघातस्यासिद्धत्वात् प्रतिपादयति—**तथापीति**। एवमपीत्यर्थः। लसार्वधातुकस्येत्यस्य सिद्धो निघात इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। **असिद्ध** इति अस्यापि मुगित्यनेन प्रकृतेन। इतिकरणो हेतौ। तदयमर्थः—यस्माल्लसार्वधातुकानुदात्ते बहिरङ्गत्वान्मुगसिद्धः, तस्मादेवमपि सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्। बहिरङ्गत्वं तु मुको बह्वपेक्षत्वात्। स ह्यकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति, आनञ्च प्रत्ययविशेषम्। अङ्गावयवमदुपदेशं लसार्वधातुकमात्रं निघातः। तस्मादसावन्तरङ्गः। स्वरविधित्वाच्च, उक्तं हि स्वरविधेर्भाष्येऽन्तरङ्गत्वम्। ननु चाद्ये पक्षे मुकि कृते निघातो न सिध्यति, अदुपदेशादिति तपरकरणात्, मुकि च कृते कालस्यातिरिच्यमानत्वात्? नैष दोषः; यद्येवमपि कृतेऽर्धमात्राधिका भवति, तथाप्युपदेशग्रहणात् सिध्यत्येव, उपदेशे मात्रिकस्यैवोच्चारणात्। **चित्स्वरोऽप्यने-**

लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्बाधते ।

तास्यादिभ्य इति किम् ? चिनुतः । चिन्वन्ति । ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ? इह च यथा स्यात्—पचावः, पचाम इति । इह च मा भूत्—हतः, हथ इति ।

पदमञ्जरी

ऽपीत्यादि । चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्', अस्यावकाशः—आस्ते, शेते इति; पवमान इत्यादौ परत्वादयं निघातश्चित्स्वरं बाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेधः, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः, कथम् ? आदेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चित्स्वरः, नात्रादेरनुदात्तत्वम्, किं तर्हि ? सङ्घातः कार्यो । अत्र ज्ञापकमुत्तरत्र वक्ष्यामः । ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यम्, न त्वादेरित्यस्त्येव विरोध इति परत्वादयं बाधते इति युक्तमेव ।

चिनुतः, चिन्वन्तीति । ननु च 'सार्वधातुकमपित्' इति श्नुरपि ङिदेव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणम् ? अत आह—*ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रतीति ।* तत्र हि ङिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते, यदाह—सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थितः सिद्धान्तः, 'आतो ङितः' इत्यत्र वक्ष्यति—"'सार्वधातुकमपित्' इत्यत्र ङित इव ङिद्वदित्यङ्गीक्रियते" इत्यादि । अत्र तु पक्षे परिहारः—उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्बध्यते—ङिदुपदेशात्, अदुपदेशादिति । *पचावः, पचाम इति ।* असत्युपदेशग्रहणे परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे कृते तपरकरणान्न स्यात् । ननु च तपरकरणं न करिष्यते ? यदि तु न क्रियते—यातः, वात इत्यत्रापि प्राप्नोति । *हतः, हथ इति ।* अत्र 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपे कृते सत्यकारा-

न्यासः

नेत्यादि । चित्स्वरस्यावकाशः—'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' चलनम्, चोपनमिति, तास्यादिभ्योऽनुदात्तस्यावकाशः—आस्ते, शेत इति; इहोभयं प्राप्नोति—पचमानो यजमान इति, परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वमेव चित्स्वरं बाधित्वा प्रवर्त्तते ।

चिनुतः, चिन्वन्तीति । ननु 'सार्वधातुकमपित्' इति श्नुरपि ङिदेव, तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यते ? इत्याह—**ङिदयमित्यादि ।** 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेन पूर्वस्य कार्यमतिदिश्यते, न परस्य । तथा चोक्तम्—सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । तस्मात् पूर्वस्य कार्यं प्रति ङित्त्वं भवति, न तु परस्येति किमत्र नोपपद्यते ! **इह चेत्यादि ।** पचावः, पचाम इत्यत्र हि 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वे कृते न स्यात् असत्युपदेशग्रहणे । तस्मिंस्तु सति शबकारोऽपि मात्रिक एवोपदिष्ट इति यद्यप्युत्तरकालं दीर्घत्वं भवति तथापि निघातो भवतीति । **इह च मा भूदिति हतः, हथ इति ।** अत्र 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपे सत्युपदेशात्परं लसार्वधातुकं भवति, तत्रासत्युपदेशग्रहण इहापि स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति, न हि हन्तिरवर्णान्तः ।

लग्रहणं किम् ? कतीह पचमानाः । सार्वधातुकमिति किम् ? शिश्ये। शिश्याते । शिश्यिरे । अहन्विङोरिति किम् ? ह्नुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

'उदात्तः' इति वर्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हि कार्ष्टाम् । मा हि कार्ष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरोऽन्तोदात्तः । मा हि लाविष्टाम्, मा हि लाविष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ।

❀ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ❀ ।

पदमञ्जरी

त्परं लसार्वधातुकं भवति, तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति । न हि ह्न्तिरदन्त उपदिश्यते । अथ योऽत्रादन्तो ह्शब्दस्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ? तावतोऽनुपदेशात्, समुदायपरो हि ह्न्त्युपदेशः । *कतीह पचमाना इति ।* 'पूङ्यजोः शानन्', तत्र च 'लटः' इति निवृत्तत्वान्न लादेशोऽयम् । *शिश्य इति ।* 'एरनेकाचः' इति यणादेशः, 'लिट् च' इत्यार्द्धधातुकमेतत् । *यदधीत इति ।* यच्छब्दप्रयोगः 'निपातैर्यद्यदि' इति निघातप्रतिषेधार्थः ।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ मा हि कार्ष्टामिति । हेः, माङश्च प्रयोगे पूर्वमेव प्रयोजनमुक्तम् । *अपरो मध्योदात्त इति ।* ननु च वलादिरिह प्रत्ययः, इडागमः, आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहाप्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् ? अत आह—*सिचश्चित्करणादिति ।*

न्यासः

उपदिश्यते । किं तर्हि ? व्यञ्जनान्तः । **पचमाना इति ।** 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' न च स लादेशः, अपि तु प्रत्ययः । लसार्वधातुकत्वं त्वस्य न विद्यते । **शिश्य इति ।** शीङो ह्यात्मनेपदे रूपम्, 'एरनेकाचः' इत्यादिना यणादेशः । 'लिट् च' इत्यार्धधातुकमेतत् । **शिश्याते इति ।** लिट्यातामि रूपम् । नानुदात्तत्वम्, असार्वधातुकसंज्ञाविधानात् । **ह्नुते, यदधीत इति ।** 'ह्नुङ् अपनयने', 'इङ् अध्ययने' । यच्छब्दस्य प्रयोगः 'निपातैर्यद्यदि' इति निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ मा हि कार्ष्टामिति । हेः, माङश्च प्रयोगो प्रयोजनं पूर्वमेवोक्तम् । **अपरोऽन्तोदात्त इति ।** प्रत्ययस्वरेण । **अपरो मध्योदात्त इति ।** प्रत्ययस्वरेणैव । ननु च वलादिरिह प्रत्ययः, इट् चागमः, आगमानाञ्चानुदात्तत्वं भवति, तस्मादिहाप्यन्तोदात्तेनैव भवितव्यम्, तत् कथं मध्योदात्तत्वम् ? इत्याह—**सिचश्चित्करणादित्यादि ।** सिचश्चित्करणेनागमानुदात्तत्वे बाधिते चित्स्वर एव भवतीति युक्तं मध्योदात्तत्वम् ।

सिच आद्युदात्त इत्यादि । सिच आद्युदात्तत्वे कर्त्तव्येऽनिटो विद्यमाने सिचः परो

मा हि कार्षम् । अनिट इति किम् ? मा हि लाविषम् । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ।।

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ।। १८८ ।।

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्तते, तद् 'अच्यनिटि' इति सम्बन्धादिह सप्तम्यन्तमुपजायते । स्वपादिरा वृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसेः खल्वपि—हिंसन्ति । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः ।

अचीति किम् ? स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् ? स्वपितः । श्वसितः ।।

पदमञ्जरी

अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः पित्पक्षे उदात्तो भवति, पक्षे त्वनुदात्तः, तेन मा हि कार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तम्, पक्षे त्वन्तोदात्तम्; अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । *मध्योदात्त एवेति* । सिचः स्वरेण, एवकारेण न त्वन्तोदात्त इति दर्शयति ।।

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ।। *स्वपादिरा वृत्कारणादि ।त* । आ गणान्तादित्यर्थः । तत्र 'ञिष्वप् शये', 'श्वस प्राणने', 'अन च' इत्येतेभ्यः परे जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञकाः, तेषु परत्वाद् 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरो भवति, ये तु ततः परे 'षस् स्वप्ने', वश कान्तौ', 'ह्नुङ् अपनयने', चर्करीतमिति; तत्र चर्करीतमभ्यस्तम् । अन्ये तु 'षसिवसी छान्दसौ', छन्दसि च दृष्टानुविधानम् । ह्नुङोऽप्ययं स्वरो न भवति 'अह्न्विङोः' इत्यनुवृत्तेः । पारिशेष्यादादितस्त्रिष्वेवायं स्वरः । *हिंसन्तीति* । 'हिसि हिंसायाम्' रुधादिः, 'श्नान्नलोपः', 'श्नसोरल्लोपः' ।

न्यासः

यश्चित्प्रत्ययस्तस्योदात्तत्वं वक्तव्यम् । मा हि कार्षमिति । पक्षे सर्वानुदात्तत्वं पदं मा भूदित्येवमर्थमिदम् । पक्षे तूदात्तत्वेन मुक्ते सर्वानुदात्तमेव पदं भवति ।।

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ।। सार्वधातुकग्रहणमित्यादि । 'अचि' इत्येतत् सप्तम्यन्तं लसार्वधातुकस्य समानाधिकरणं विशेषणम्, न च प्रथमान्तस्य सप्तम्यन्तेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । तस्माद् 'अचि' इत्यनेन सम्बन्धाद् विशेषणविशेष्यलक्षणाल्लसार्वधातुकग्रहणादित्याह—**सप्तम्यन्तमुपजायते** । स्वपादिरा वृत्करणादिति । यद्यप्येत देवम्, तथापि 'ञिष्वप् शये,' 'श्वस प्राणने,' 'अन च' इत्येत एव ये, ते इह स्वपादिग्रहणेन गृह्यन्ते । परेऽपि ये जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञाः, तेषु परत्वाद् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन नित्यमाद्युदात्तत्वं भवति । हिंसन्तीति । 'तृह हिसि हिंसायाम्', रुधादित्वाच् श्नम्,

ङित्यजादावयं विधिरिष्यते। इह न भवति—स्वपानि। हिनसानि॥

अभ्यस्तानामादिः॥ १८९॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति। ददति, ददतु। दधति, दधतु। जक्षति, जक्षतु। जाग्रति, जाग्रतु।

अचीत्येव–दद्यात्। अनिटीत्येव–जक्षितः। 'आदिः' इति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम्॥

अनुदात्ते च॥ १९०॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो

पदमञ्जरी

अभ्यस्तानामादिः॥ आदिरिति वर्त्तमान इति। 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः। *पुनरादिग्रहणं नित्यार्थमिति।* अन्यथा आदिग्रहणसम्बद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तेत॥

अनुदात्ते च॥ अनजाद्यर्थमिदम्। *जिहीते, मिमीत इति।* 'ई हल्यघोः', ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। 'अविद्यमानोदात्ते' इति वदता 'अनुदात्त

न्यासः

'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः, 'श्नान्नलोपः' इति परस्य नकारस्य। **स्वप्यादिति।** लिङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्। **स्वपित इति।** 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट्॥

अभ्यस्तानामादिः॥ प्रत्ययस्वरेण प्राप्ते तदपवादोऽभ्यस्तानां धातूनामादेर्विधीयते। दधतीत्यादौ 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः, 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा। **जक्षति, जाग्रतीति।** अत्रापि 'जक्षित्यादयः षट्' इति सर्वत्र 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः। **जक्षित इति।** पूर्ववदिट्। अथादिग्रहणं किमर्थम्, यावता 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यत आदिरित्यनुवर्त्तते? इत्यत आह—**आदिरिति वर्तमान इत्यादि।** पूर्वकं ह्यादिग्रहणमन्यतरस्यांग्रहणेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। तस्मान्नित्यार्थं पुनरादिग्रहणं क्रियते।

अनुदात्ते च॥ अनजाद्यर्थमिदम्। अजादौ त्वनुदात्ते पूर्वेणैव सिद्धम्। **जिहीते, मिमीत इति।** अत्र 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्। 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्।

'अनुदात्ते' इति शास्त्रीयस्यानुदात्तस्यायं निर्देश इति–कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निरासार्थमाह–**अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देश इति।** अविद्यमानमुदात्तमस्मिन्नित्य-

भवति । अनजाद्यर्थ आरम्भः । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते ।

अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे । सुपीति किम् ? सर्वतरः । सर्वतमः ।

❀ प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ❀ । ❀ सर्वस्वरोऽनच्कस्येति वक्तव्यम् ❀ । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

पदमञ्जरी

इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम्' इत्युक्तम् । तत्र प्रयोजनमाह–*अनुदात्त इति । बहुव्रीहिनिर्देश इत्यादि ।* न विद्यते उदात्तो यस्मिन्नित्यनुदात्तः । *मा हि स्म दधादिति ।* शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । *दधात्यत्रेति ।* अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः ॥

सर्वस्य सुपि ॥ सर्वशब्द उणादिषु अन्तोदात्तो निपातितः, सर्वस्य विकारः सार्व इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ् यथा स्यादिति ।

प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि । 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्रैतदुपपादितम् । *सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति ।*

न्यासः

नुदात्तम् । किमर्थं पुनर्बहुव्रीहिनिर्देशः ? इत्याह—**लोपयणादेशार्थ इति** । लोपयणादेशयोः कृतयोरप्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । **मा हि स्म दधात्** । **दधात्यत्रेति** । स्मशब्दस्य प्रयोगः स्मोत्तरे लङ् यथा स्यात् । अत्र यदि शास्त्रीयस्यायं निर्देशः स्यात्, 'इतश्च' इतीकारलोपे कृते यणादेशे चोदात्तं न स्यात्; शास्त्रीयस्यानुदात्तस्याभावात् । बहुव्रीहिनिर्देशे चात्रापि भवति; उदात्तस्येहाविद्यमानत्वात् ॥

सर्वस्य सुपि ॥ 'इण्शीभ्यां वन्' इति प्रकृत्य 'सर्वनीघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रेष्वा अस्वतन्त्रे' इति सर्वशब्दोऽन्तोदात्तो निपातितः । तेन तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते । अन्तोदात्तत्वनिपातनं तु सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र 'अनुदात्तादेरञ्' यथा स्यात् ।

प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, यावता सर्वस्तोम इत्यत्र 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुमता लुप्तम्, ततश्च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम् ? नैष दोषः; पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्तते, स च समुच्चयार्थः ।

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी, ह्री, भृ, हु, मद, जन, धन, दरिद्रा, जागृ—इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति। बिभेति। जिह्रेति। बिभर्ति। जुहोति। ममत्तु नः परिज्मा। मदेः 'बहुलं

पदमञ्जरी

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ आद्युदात्तस्यापवादोऽयम्। *जागरामिति* सौत्रो निर्देशः। अत्र मदिर्दिवादिः, दरिद्राजाग्रावदादी, अन्ये जुहोत्यादयः। *पञ्चमे लकार इति* । लस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पञ्चमकलकारो लेट्। लेट्शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगुप्सितः, यथाऽत्र द्रविडदेशे नीवीशब्दः। दधनदिति। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु', 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्। दरिद्रतीति। अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, यावता भ्यादिभ्यः परः पित्प्रत्यय एव सम्भवति, ननु चायमस्ति—'आडुत्तमस्य पिच्च', बिभयानि, अत्रापि लोडुत्तमस्यैव पित्त्वं विधीयते, न त्वाट इति, आटसहितो लोडुत्तमः पिद्भवति स च प्रत्यय एव। अत एव लोडादेशात्पितः पूर्वमाड् भवति, प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवति, आटसहितस्याप्रत्ययत्वादिति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिति—न वाच्यम्, कथम्? यथैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य, तथा पित्त्वमपि तस्यैव? इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रत्ययात्पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात्सङ्घातस्य मा भूदिति, एतदेव ज्ञापकम्—स्वरविधौ सङ्घातः कार्यीति, तेन 'तास्यनुदात्तेत्' इति निघातः 'पचमानः' इत्यादौ चित्स्वरं परत्वाद्बाधत इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, प्रत्यये पितीति वक्तव्यम्, तत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति पूर्वस्यैव भविष्यति? इदं तर्हि प्रयोजनम्—पिति पूर्वं कार्यभाग्यथा स्यात्, पिदन्तं मा भूदिति। कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः? एतदेव ज्ञापयति—स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति। किं सिद्धं भवति? उपोत्तमं

न्यासः

तेन प्रतिषेधविषयेऽप्येष स्वरो भविष्यति। सर्वस्वरोऽनकच्कस्येत्यादि। योऽयं सर्वशब्दस्य स्वरो विधीयते स तस्याविद्यमानाकच्कस्य भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणमिह मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेनानकच्कस्य भवति॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते प्रत्ययात् पूर्वस्य भीह्रीप्रभृतीनामुदात्तो विधीयते। **बिभेति, जिह्रेतीति**। 'ञिभी भये', 'ह्री लज्जायाम्'। **बिभर्त्तीति**। बिभर्तेः पूर्ववदभ्यासस्येत्वम्। **ममत्विति**। 'मदी

छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । जजनमिन्द्रम् । 'जन जनने' इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । 'धन धान्ये' इत्यस्य पञ्चमे लकारे—दधनत् । दरिद्रति । जागर्ति ।

भ्यादीनामिति किम् ? ददाति । पितीति किम् ? दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

लिति=लकारेत्संज्ञके प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

पदमञ्जरी

रिति', रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति, न तु रिति परतः पूर्वस्य; 'चङ्यन्यतरस्याम्' चङन्तस्य । यद्येवम्, 'चतुरः शसि' इति शसन्तस्य प्राप्नोति, शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि हि 'चतुरः शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्, ततः 'ऊडिदम्' इत्यस्यानन्तरम् 'चतुरश्च' इति ब्रूयात्, तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति हलादेरुदात्तत्वविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥

लिति ॥ प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्त्तते, तेन लिदन्ते स्वरप्रसङ्गो न चोदनीयः ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ *लोलूयंलोलूयमिति* । एकाच्सु धातुषु लित्स्वरस्य,

न्यासः

हर्षे', लोट्, 'एरुः', दिवादित्वाच्छ्यन्, तस्य श्लुः । **जजनमिन्द्रमिति** । जनेर्लेट्, तस्य मिप्, 'इतश्च' इत्यादिनेकारलोपः, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः, द्विर्वचनम् । क्वचित्—जजनदिति पठ्यते, तत् तिबन्तमेव वेदितव्यम् । **दधनदिति** । एतदपि पञ्चमे लकारे तिपि रूपम् । पूर्ववदडादिकार्यं विधेयम् । **दरिद्रतीति** । पूर्ववज्झेरदादेशो विधीयते, पूर्ववच्चाकारलोपः ॥

लिति ॥ **लकारेत्संज्ञक इति** । लकार इत्संज्ञको यस्य स तथोक्तः । **चिकीर्षक इति** । सन्नन्ताण्ण्वुल् । तत्र 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे कृते ण्वुलः पूर्वस्येकारस्योदात्तत्वम् । **भौरिकिविधमिति** । 'भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ' इति विधल्प्रत्ययः । भौरिकिर्विषयो देश इति । **ऐषुकारिभक्तमिति** । ऐषुकारिर्विषयो देश इति । पूर्वसूत्रेणैव भक्तल् प्रत्ययः ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ लित्स्वरे प्राप्ते णमुलि परत आद्युदात्तत्वं विकल्पेन विधीयते । तेन मुक्ते पक्षे लित्स्वरोऽपि भवत्येव । अनेकाचश्च धातवो विकल्पं

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। लोलूयंलोलूयम्। पोपूयंपोपूयम्[1]। आम्रेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वो लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः, अपरत्र लित्स्वरेण मध्योदात्तः॥

अचः कर्तृयकि॥ १९५॥

'उपदेशे' इति वर्तते। अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। लूयते केदारः स्वयमेव। स्तीर्यते केदारः स्वयमेव। यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति, तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते अदुपदेशभक्तयक एव स्वरो भवति।

जनादीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम्, तत्राप्ययं स्वर इष्यते।

पदमञ्जरी

अस्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृतः। *आम्रेडितानुदात्तत्वे कृत इति*। 'अनुदात्तं च' इत्यनेन॥

अचः कर्तृयकि॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक्। *उपदेश इति वर्त्तत इति*। 'अदुपदेशात्' इत्यत्र यदुपदेशग्रहणं तदुपसमस्तमपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह सम्बद्ध्यते, तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं सम्पद्यत इति मत्वोक्तम्, न तु सप्तम्यन्तमुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति। यदि तूपदेशग्रहणं नानुवर्त्तेत, कार्यत इत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेश इत्यनुवर्त्त्यम्।

यद्येवम्, जायते स्वयमेवेत्यादौ न स्यात्, 'ये विभाषा' इत्यात्वे सत्युत्तर-

न्यासः

प्रयोजयन्तीति। ये त्वेकाचस्तेषां लित्स्वरेणानेन वा विशेषो नास्ति। **लोलूयंलोलूयम्, पोपूयम्पोपूयमिति**। यदन्ताण्णमुल्, तस्य 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम्। 'अनुदात्तं च' इत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम्।

अचः कर्तृयकि॥ कर्तृयकीति। सार्वधातुकं कर्तृशब्देनोक्तम्। अभिधानेऽभिधेयोपचारात्। तत्र यः कर्त्तरि यक् स कर्तृयक्, 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः। **लूयते केदारः स्वयमेवेति**। लुनाति केदारं देवदत्तः, केदारो लवनक्रियया व्याप्तुमिष्टतमत्वात् कर्म। यदा तु सौकर्य्यात् तस्यैव कर्तृत्वं विवक्ष्यते तदासौ कर्त्ता भवति; 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशात् यगात्मनेपदञ्च। **स्तीर्य्यत इति**। 'स्तॄ आच्छादने', 'ॠत इद्धातोः', 'हलि च' इति दीर्घः। **लसार्वधातुकनिघाते कृत इति। अदुपदेशभक्तयक एव स्वरो भवतीति**। प्रत्ययलक्षणः।

अथेह कथं भवति—जायते स्वयमेव, सायते स्वयमेव, खायते स्वयमेवेति, यावता 'ये विभाषा' इत्यात्वे कृते सत्युत्तरकालं जनादयोऽजन्ता भवन्ति, न तूपदेशे?

1. मुद्रितपुस्तकेऽयं प्रयोगो नास्ति।

जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते स्वयमेव ।

अच इति किम् ? भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् ? लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुलविथ । यदा नैते त्रयः स्वराः, तदा 'लिति' प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति ।

सेटीति किम् ? ययाथ । 'लिति' प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्—इत्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

पदमञ्जरी

कालमजन्ता जनादयः, न तूपदेशे ? इत्यत आह—*जनादीनामिति* । 'ये विभाषा' इत्यत्र 'अनुदात्तोपदेशे' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते, सा च विषयसप्तमीति उपदेश एव जनादीनामात्वं भवति । *जायते स्वयमेवेति* । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः कर्मकर्तृविषयः । दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगः, यथा—एकं द्वादशधा जज्ञे इति ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यं विकल्प्यते, वाग्रहणेन कार्यिणः । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु च 'अन्तश्च तवै युगपत्' इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः ? सत्यम्; अदेरपि प्राप्ते वाग्रहणम्; अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्पेत, वाग्रहणे तु सति यद्येवं विकल्पोऽर्थः, अथापि समुच्चयः, सर्वथादेरपि भवति ।

सेटीति किमिति । इड्ग्रहणादेव थल् सेट् ग्रहीष्यत इति प्रश्नः । *ययाथेति* । अयमभिप्रायः—इड्ग्रहणं यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्, ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति, एवमिडभावेऽपि स्यादिति ॥

न्यासः

इत्याह—जनादीनामित्यादि । जनादीनां ह्यात्वविधावनुदात्तोपदेशग्रहणमनुवर्त्तते । तेन तेषामुपदेश एवात्त्वं द्रष्टव्यम् । जायते स्वयमेवेति । कथं पुनरकर्मकर्त्ता, यावता जनिरकर्मकः ? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवतीत्यदोषः ।

लूयते केदारो देवदत्तेनेति । अत्र शुद्धकर्मण्यात्मनेपदविधानात् कर्तृयग्न भवति ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तमाने वाग्रहणं कार्यिणो विकल्पार्थम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यं विकल्प्यते, वाग्रहणेन तु कार्यिणः । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । लुलविथेति । क्रादिनियमादिट् । ययाथेति । 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इतीटो वा प्रतिषेधः ॥

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । 'गर्गादिभ्यो यञ्', गार्ग्यः । वात्स्यः । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्'—वासुदेवकः, अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः ।

प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते, तेन गर्गाः, बिदाः, चञ्चाः— इत्यत्र यञि कनि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त ! देवदत्तौ, देवदत्ताः । अत्र 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' इति प्राप्तिर्बाध्यते ।

पदमञ्जरी

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ प्रत्ययस्वरापवाद इति । बाहुल्यादेवमुक्तम् । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पक्षे न प्रत्ययस्वरप्रसङ्गः ।

प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यत इति । ननु च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधादेव प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते—प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यत इति ? एवमन्यतो ज्ञापितमेतत्—'स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति । ततश्च यथा पूर्वसूत्रे थलन्तं कार्यि; तथात्रापि ञ्निदन्तं कार्यि, न तु ततः पूर्वमङ्गमित्यनङ्गकार्यत्वात्प्रतिषेधो न सिद्ध्यतीति । *यञि कनि चेति ।* चकाराद्बिदाद्यञि च ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ अत्र 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' इति प्राप्तिः प्रतिषि-

न्यासः

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येत्यर्थे वुन् ।

अथेह गर्गा, बिदा इति 'यञञोश्च' इति बहुषु लुकि कृते, चञ्चेव चञ्चेत्यत्र च 'इवे प्रतिकृतौ' इत्युत्पन्नस्य कनः 'लुम् मनुष्ये' इति लुपि कृते कस्मान्न भवति, लुप्तेऽपि प्रत्यये 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यस्ति प्राप्तिः ? इत्यत आह—**प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यत इति ।** तत् कथं पुनरिष्यमाणो न भवति ? 'संज्ञायामुपमानम्' इत्यत्र वक्ष्यमाणाज्ज्ञापकात् । अथ वा—'न लुमताङ्गस्य' इत्यनेन यन्नाम किञ्चिदङ्गस्य कार्यमङ्गाधिकारे विहितमेव, तेन प्रतिषेधादिह प्रत्ययलक्षणं स्वीकार्यं न भविष्यति । एवमुत्तरत्रापि प्रत्ययलक्षणाभावो वेदितव्यः । **यञि कनि च लुप्त इति ।** चकाराद् बिदाद्यञि च ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ देवदत्तेति । ददातेः 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इत्याशिषि क्तः, 'दो दद् घोः' इति धातोर्ददादेशः । दत्तशब्दस्य देवशब्देन 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । **सर्पिरागच्छेति** । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति विभक्तेर्लुक् । **सप्तागच्छतेति** । अत्रापि 'षड्भ्यो लुक्' इति च ॥

लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते । सर्पिरागच्छ, सप्ता- गच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः । मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः ।

सर्वनामस्थान इति किम् ? पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।

पथिप्रियः—इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

पदमञ्जरी

द्धयते, शेषनिघातेन बाध्यत इत्यर्थः । *प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यत इति ।* **षष्ठीनिर्देशेन तत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् ।** *सर्पिरिति ।* **सृपेरिसि सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुक् ।** *सप्तशब्दो* **घृतादित्वादन्तोदात्तः, 'षड्भ्यो लुक्' इति जसो लुक् ॥**

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ पथिमथिशब्दावित्यादि । 'गमेरिनिः', 'पुषः कित्', 'मन्थः', 'पतेस्थ च' इतीनिप्रत्ययः, मन्थः कित्त्वादुपधालोपः—पन्थाः, *मन्था इति ।* 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्यादिकार्यम् ।

पथः पश्येति । भस्य टेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । अतिप्रसङ्गस्तु पूर्ववत् ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ कर्त्तवै इति । 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति तवै-

न्यासः

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ पथिमथिशब्दावित्यादि । 'गमेरिनिः' इत्यत इनिप्रत्यये वर्त्तमाने 'मन्थ' इतीनिप्रत्ययः, अतो मथिन्शब्दो व्युत्पाद्यते, 'परमे कित्' इत्यतः किद्ग्रहणानुवृत्तेर्मन्थेरनुनासिकलोपः । 'पतस्थ च' इति पथिन्शब्दोऽपीनिप्रत्ययान्त इति तेनेतौ **प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । पन्था इति ।** 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्याकारान्तादेशः, 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इतीकारस्यात्त्वम्, 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशः ।

पथः पश्येति । 'भस्य टेर्लोपः' इति टिलोपः । तत्र कृते 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । **पथिप्रिय इति ।** पन्थाः प्रियो यस्येति बहुव्रीहिः । 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य पक्षे परनिपातः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ।। कर्तवा इति । 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति तवैप्रत्ययः ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तः, चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः ।

युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । 'एकवर्जम्' इति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । क्षये जागृहि प्रपश्यन् ।

निवास इति किम् ? क्षयो वर्तते दस्यूनाम् । 'एरच्' इत्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः, तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽश्वः ।

करणमिति किम् ? जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् । अत्रापि 'एरच्' इत्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

'वृष' इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः ।

पदमञ्जरी

प्रत्ययः । किं पुनः कारणं पर्यायनिवृत्तये यत्नः क्रियते ? इत्याह—*एकवर्जमिति हीत्यादि* ॥

क्षयो निवासे ॥ 'क्षि निवासगत्योः'—इत्यस्माद् अधिकरणे घः । *क्षयो दस्यूनामिति* । क्षयेरच्, कर्त्तरि षष्ठी ॥

वृषादीनां च ॥ 'वृषु सेचने', 'जनी प्रादुर्भावे', 'ज्वर रोगे', 'हि गतौ', 'कै

न्यासः

किं पुनः कारणं पर्यायनिवृत्तये यत्नः क्रियते ? इत्याह—एकवर्जमित्यादि ।

क्षयो निवासे ॥ **क्षय इति** । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्येदं रूपमिति ॥

जयः करणम् ॥ **जय इति** । 'जि ज्रि अभिभवे' इत्यस्य जयते रूपमेतत् ।

जयो ब्राह्मणानामिति । भावे 'एरच्' ॥

वृषादीनाञ्च ॥ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः हयः, गय इति । 'वृषु मृषु सेचने',

ग्रहः । ह्यः गयः । सर्वे एते पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायते-र्निपातनादेत्वम् ।

नयः । तयः । अयः । अंशः । वेदः । अशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूदः—इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुह—भिदादिः, अङ्प्रत्ययान्तः ॥

❋ शमरणौ संज्ञायां सम्मतौ भावकर्मणोः ❋ । शमो भावे रणः कर्मणि अजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः—मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिः—इति क्तिजन्तः । कामः, यामः—घञन्तावेतौ ।

पदमञ्जरी

गै रै शब्दे' । *एते सर्वेऽच्प्रत्ययान्ता इति* । पचादित्वात् । बाहुल्याच्चेदमुक्तम् । वृषः—इत्यत्रेगुपधलक्षणः कः । 'णीञ् प्रापणे', 'तायृ सन्तानपालनयोः' । केचित्तय इति पठन्ति, 'अय पय तय गतौ', क्वचिच्चयशब्दः पठ्यते, स चिनोते-र्द्रष्टव्यः । 'इण् गतौ', अंश समाधाने', 'विद ज्ञाने', 'षूद निरासे', 'दु दाहे' । 'वद व्यक्तायां वाचि', 'अत सातत्यगमने' । केचिदेतौ न पठन्ति । 'गुहू संवरणे', 'शम उपशमे', 'अण रण शब्दे' ।

सम्मतौ भावकर्मणोरिति । शमरणाविति वर्त्तते, सम्मतावर्थे शमरणौ भाव-कर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । 'मत्रि गुप्तभाषणे' । *शान्तिरिति* । शमेः क्तिचि 'कमु कान्तौ', 'यमु उपरमे' । केचिद्यमशब्दं न पठन्ति ।

न्यासः

'जनी प्रादुर्भावे', 'ज्वर रोगे', 'ग्रह उपादाने', 'हि गतौ', 'कै गै शब्दे'—**सर्वे एते-ऽच्प्रत्ययान्ता इति** । पचादित्वात् । एतेन चित्स्वरे प्राप्ते पाठ एषामिति दर्शयति ।

नयः, तयः, अयः, अंशः, वेदः, सूदः, अश इति । 'णीञ् प्रापणे', 'तायृ सन्तान-पालनयोः' क्वचित् तय इत्यस्य स्थाने चय इति पठ्यते, स चिनोतेर्द्रष्टव्यः । 'इण् गतौ' । अथ वा—अय वय मय चय इत्यादेः । 'अंश समाधाने', 'विद ज्ञाने', 'षूद क्षरणे', 'अश भोजने' । **सूद इगुपधेति कप्रत्ययान्त इति** । **एतेऽपीति** यदुक्तम्, तस्यायमपवादः । **गुहेति** । 'गुहू संवरणे' ।

शमरणौ संज्ञायामिति । 'शमु उपशमे', 'अण रण' इति शब्दार्थः । संज्ञाया अन्यत्रान्तोदात्तावेव भवतः । **सम्मतौ भावकर्मणोरिति** । शमरणाविति वर्त्तते । सम्मता-वर्थे विवक्षिते शमरणौ भावकर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । **मन्त्र इति** । 'मत्रि गुप्तभाषणे' । केचित्तु—**संमतौ भावकर्मणोर्मन्त्र इति** पठन्ति । तस्य मन्त्रे विषयीभूत इत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । **शान्तिरिति** । 'शमु उपशमे', 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । **कामः, याम इति** । 'कमु कान्तौ', 'यम उपरमे' । **घञन्ताविति** । **'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः'** इत्येतस्मिन् प्राप्तेऽस्य पाठः ।

आरा, धारा, कारा—भिदादयः। वहः—गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः। कल्पः—अजन्तः। पादः—घञन्तः। तत्र क्वचित्प्रत्ययस्वरः प्राप्तः, क्वचित् 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति। वृषादिराकृतिगणः। अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति। चञ्चा। वर्ध्रिका। खरकुटी। दासी। उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः। तत्र 'इवे प्रतिकृतौ' इति यः कन् तस्य 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्।

यद्येवम्, किमर्थमिदमुच्यते, प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम्? एतदेव ज्ञापयति—क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। तथा च पूर्वत्रोदाहृतम्।

संज्ञायामिति किम्? अग्निर्माणवकः। उपमानमिति किम्? देवदत्तः ॥

पदमञ्जरी

'ऋ शब्दे गतौ', 'धृञ् धारणे', 'कॄ विक्षेपे', भिदादिषु निपातनाद्वृद्धिः। 'वह प्रापणे', 'कृपू सामर्थ्ये', 'पद गतौ' ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ *यद्येवमिति*। यद्यत्र कनो लुबित्यर्थः। *एतदेवेत्यादि*। ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यात्, 'स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति ज्ञापनेन तदन्तस्य कार्यित्वात्। *क्वचिदिति*। वचनात्क्वचिद्भवत्येव, यथा—'सर्वस्य सुपि' इत्यत्र ॥

न्यासः

कल्प इति। 'कृपू सामर्थ्ये'। **पाद इति**। 'पद गतौ'। **वृषादिराकृतिगण इति**। तदेव चाकृतिगणत्वं ज्ञापयितुं चकारः कृतः ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ **यद्येवमिति**। यदि कनो लुबित्यर्थः, कनोऽपि लुपि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेनैव सिद्धमेषां हि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्, तदपार्थकमित्यभिप्रायः। **एतदेवेत्यादि**। यदि हि क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं स्यात्, कर्त्तव्यमेवेदं वचनं स्यात्। प्रत्ययलक्षणेन सिद्धत्वात्, कृतञ्च। तस्मादेतज्ज्ञापयति—प्रत्ययलक्षणमिह स्वरविधौ न भवतीति। **क्वचिद्ग्रहणं** क्वचित्तु भवतीति प्रदर्शनार्थम्, तथा हि 'सर्वस्य सुपि' इत्यत्रोक्तम्—प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यत इति। **तथा चेत्यादिना** ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह।

अग्निर्माणवक इति। भवत्यग्निशब्द उपमानम्। तथा ह्यग्निरिवेति गम्यते, नासौ माणवकस्य संज्ञा ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः ।

निष्ठेति किम् ? देवः । भीमः । द्व्यजिति किम् ? चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् ? त्रातः । आप्तः । संज्ञायामिति किम् ? कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

'आदिरुदात्तः' इति वर्तते । शुष्क, धृष्ट—इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । धृष्टः ।

असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः ।

पदमञ्जरी

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ इहाद्यात्तः अद्यात्त इत्येकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद् 'अनात्' इति प्रतिषेधाभावः । भीष्मशब्दः 'भियः षुक्च' इति मन्प्रत्ययान्तः ।

चिन्तित इति । 'चिति स्मृत्याम्' चुरादिः ॥

आशितः कर्ता ॥ *अशेरिति* । 'अश भोजने' इत्यस्मात् । *आङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणीति* । उक्तं हि—'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति । *कर्तरि क्त इति* । 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना । *भाष्ये* तु 'कर्त्तरि क्तो निपात्यते' इति स्थितम् । यदि तर्ह्याङ्पूर्वकस्याशेराशित इति रूपम्, अवग्रहः प्राप्नोति, तस्मात्

न्यासः

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ गुप्त इति । 'गुपू रक्षणे' । बुद्ध इति । 'बुध अवगमने' ।

देव इति । देवशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । भीमशब्दोऽपि मगन्तत्वात् प्रत्ययस्वरेण । 'इषियुधि' इत्याद्यधिकृत्य 'भियः षुग्वा' इति मक्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । चिन्तित इति । 'चिति स्मृत्याम्', चौरादिकः, 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः । रक्षित इति । 'रक्ष पालने' । त्रातः, आप्त इति । 'त्रैङ् पालने', 'आप्लृ व्याप्तौ' ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ शुष्क इति । 'शुष शोषणे', 'शुषः कः' इति क्तस्य कादेशः । धृष्ट इति । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये', ष्टुत्वम् । कत्वष्टुत्वयोरसिद्धत्वादिह निष्ठान्तत्वं वेदितव्यम् ।

असंज्ञार्थं आरम्भ इति । संज्ञायां पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

आशितः कर्त्ता ॥ आशेरिति । 'अश भोजने' इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तो निपात्यते ।

अशेरयमाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। तत्र 'थाथघञ्' इति प्राप्तः स्वरो बाध्यते।

कर्तरीति किम्? आशितमन्नम्। आशितं देवदत्तेन। पूर्वत्र कर्मणि क्तः, उत्तरत्र भावे॥

रिक्ते विभाषा॥ २०८॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति। रिक्तः। रिक्तः। संज्ञायाम् 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि॥ २०९॥

जुष्ट, अर्पित—इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः। जुष्टः। अर्पितः।

पदमञ्जरी

'उपधादीर्घत्वमपि निपात्यते' इति *वार्तिककारः। वृत्तिकारस्तु*—'संहितापाठ एव नित्यः, पदपाठस्तु पौरुषेयः, ततश्च न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्' इति मन्यते। अपर आह—अशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्त्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपम्, स एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्त्ता विवक्षित इति॥

रिक्ते विभाषा॥ रिक्त इति। 'रिचिर्विरेचने'। *संज्ञायामित्यादि*। 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यस्यावकाशः—दत्तः, गुप्तः, अस्यावकाशोऽसंज्ञायाम्—रिक्तो घट इति; संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि॥ जुष्ट इति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः। *अर्पित इति*। 'अर्तिह्री' अर्त्तेर्णिच्, अर्त्यादिना पुक्॥

न्यासः

'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना। **पूर्ववत् कर्मणि क्त** इति। 'तयोरेव' इत्यादिना। **उत्तरत्र भाव इति**। 'नपुंसके भावे क्तः' इति॥

रिक्ते विभाषा॥ रिक्त इति। 'रिचिर् विरेचने'। प्रत्ययस्वरे प्राप्त आदेर्विभाषोदात्तत्वं विधीयते। **संज्ञायामित्यादि**। 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यस्यावकाशः—दत्तः, गुप्त इति, अस्यावकाशोऽसंज्ञायाम्—रिक्तो घट इति; यदा तु रिक्तशब्दः कस्यचित् संज्ञा भवति, तदोभयोः प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इति नित्यमाद्युदात्तो भवति। न च पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, परशब्दस्येष्टवाचित्वात्॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि॥ जुष्ट इति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। **अर्पित इति**। **अर्त्तेर्णिच्**, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्॥

छन्दसीति किम् ? भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट, अर्पित—इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम् । अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः ।

केचिदत्र 'जुष्ट'—इत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेऽपीच्छन्ति । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते—तस्मिन्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते, तयोर्ङसि परत आदिरुदात्तो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ङयि च ॥ २१२ ॥

पदमञ्जरी

नित्यं मन्त्रे ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ 'युष्यसिभ्यां मदिक्', युषिः सौत्रो धातुः । *तव, ममेति* । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्', 'तवममौ ङसि' इति मपर्यन्तस्य तवममादेशः, शेषे लोपः, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥

न्यासः

नित्यं मन्त्रे ॥ **केचिदत्रेत्यादि** । किं पुनः कारणं जुष्टशब्द एवानुवर्त्तयन्ति ? इत्याह—**अर्पितशब्दस्येत्यादि** । अत्रापि किं कारणम् ? इत्याह—**अन्तोदात्तोऽपीत्यादि** । तमेवान्तोदात्तस्य पाठमन्त्र दर्शयितुमाह—**तस्मिन् साकं त्रिशतेत्यादि** । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्, उत्तरार्थञ्च ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ **युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्ते इति** । 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इति मदिक्प्रत्ययमुत्पाद्य तयोर्व्युत्पादनात् । एतेन युष्मदस्मदोः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं दर्शयति । **तव, ममेति** । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यशादेशः, 'तवममौ ङसि' इति युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तवममौ, शेषे लोपे कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । युष्मदस्मदोरादेशस्य स्थानिवद्भावादन्तोदात्तत्वम् । एवञ्च यो ह्यशादेशेन सहैकादेशः, सोऽपि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्त एवेत्यनेन क्रमेण विभक्तिस्वरे प्राप्त इदमुच्यते ॥

'युष्मदस्मदोः' इति वर्तते, 'आदिरुदत्तः' इति च । 'ङे' इत्येतस्मिश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मह्यम् ।

पृथग्योगरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यतो द्व्यज्ग्रहणमनुवर्त्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो भवति, न चेन्नौशब्दात्परो भवति । 'अचो यत्'—चेयम्, जेयम् । 'शरीरावयवाद्यत्'—कण्ठ्यम्, ओष्ठ्यम् । 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यापवादः ।

अनाव इति किम् ? नाव्यम् ।

द्व्यच इत्येव—चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

पदमञ्जरी

ङयि च ॥ तुभ्यम्, मह्यमिति । 'ङे प्रथमयोरम्', 'तुभ्यमह्यौ ङयि' ।

अथ किमर्थो योगविभागः, न 'युष्मदस्मदोर्ङ्ङसोः' इत्येवोच्येत, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति ? अत आह—*पृथग्योगकरणमिति* । आशङ्काग्रहणेनास्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यतीति शक्यं वक्तुमिति दर्शयति । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिस्वरः प्राप्तः ॥

यतोऽनावः ॥ अत्र 'अनावः' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति; अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः, यश्च स्वरयोग्य अकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

न्यासः

ङयि च ॥ **तुभ्यम् मह्यमिति** । 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यम्भावः, 'तुभ्यमह्यौ ङयि' इति युष्मदस्मदोस्तुभ्यमह्यावादेशौ ।

किमर्थं पृथगयं योगः क्रियते ? इत्यत आह—**पृथग्योगकरणमित्यादि** । एकयोगे हि कार्यिणोः, निमित्तयोश्च समानत्वाद् यथासंख्यमत्र भवितव्यमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतः पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिरासार्थमिति प्रदर्शनार्थम् । ततश्चास्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यति । आशङ्कातः कस्यचिन्मन्दबुद्धेः स्यादिति तन्निरासार्थं पृथग्योगकरणम् । अयमपि पूर्ववदेव विभक्तिस्वरापवादः ॥

यतोऽनावः ॥ **कण्ठ्यम्, ओष्ठ्यमिति** । भवार्थे तद्धितः । **नाव्यमिति** । नावा तार्यमित्यस्मिन्नर्थे 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यत् । अत्र 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशे कृते व्यञ्जनस्य स्वरविधावविद्यमानत्वात् ततः पूर्वस्य स्यादिति नावः प्रतिषेधः क्रियते । **ललाट्यमिति** । 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥

ईड, वन्द, वृ, शंस, दुह्—इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति। ईड्यम्। वन्द्यम्। वार्यम्। शंस्यम्। दोह्या धेनुः। द्व्यनुबन्धकत्वाद् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति 'तित्स्वरितम्' इत्येतत् प्राप्तम्। वार्यमिति—'वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्यायं ण्यत्। क्यब्विधौ हि वृञ एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु, इन्धान—इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति। वेणुः, वेणुः। इन्धानः, इन्धानः।

वेणुशब्दोऽयम् 'अजिवृरीभ्यो नित्' इति णुप्रत्ययान्तो नित्वान्नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः।

इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः। अथ शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

पदमञ्जरी

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ 'ईड स्तुतौ', 'वदि अभिवादनस्तुत्योः', 'वृङ् सम्भक्तौ', 'शंसु स्तुतौ', 'दुह प्रपूरणे'। कथं वार्य इत्यत्र ण्यत्, यावता 'एतिस्तुशासु' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यम्? अत आह—*वार्य इत्यादि*। अथ वृङोऽपि क्यबेव कस्मान्न भवति? अत आह—*क्यब्विधौ हीत्यादि*। एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ *णुप्रत्ययान्त इति*। 'तिष्ठतेर्णुः' इति तत्रानुवर्तते। उदात्त*निवृत्तिस्वरेणेति*। 'श्नसोरल्लोपः' इति श्नसोऽकारस्योदात्तस्य लोपात्।

न्यासः

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ 'ईड स्तुतौ', 'वदि अभिवादनस्तुत्योः', 'वृङ् सम्भक्तौ', 'शंस स्तुतौ', 'दुह प्रपूरणे'—एतेभ्यो धातुभ्यः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् प्रत्ययः। कस्मिन् पुनः प्राप्त इदमारभ्यते? इत्याह—**द्व्यनुबन्धकत्वादित्यादि**। अथ कथं पुनर्वार्यमित्यत्र ण्यत्प्रत्ययः, यावता 'एतिस्तुशासु' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भवितव्यम्? इत्याह—**वार्य्यमित्यादि**। ननु च वृङोऽपि क्यपैव भवितव्यम्, 'वृ' इति सामान्यनिर्देशात्? इत्याह—**क्यब्विधौ हीत्यादि**।

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ **णुप्रत्ययान्त इति** ॥ तद्विधौ 'स्थो णुः' इत्यतो णुग्रहणानुवृत्तेः। **यदि चानशन्त इति**। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन। **अथ शानजन्त इति**। 'लटः शतृशानचौ' इत्यादिना। **लसार्वधातुकनिघाते कृत इति**। 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना। **इन्धान इति**। अस्यानुदात्तत्वाद्। 'उदात्तनिवृत्तिस्वरे-

मध्योदात्तः। तदेवमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते।

वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति, तदा 'संज्ञायामुपमानम्' इति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, क्रथ—इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति। त्यागः, रागः, हासः—एते घञन्ताः, तेषां पक्षे 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्युदात्तत्वमेव भवति। कुहः, श्वठः, क्रथः—एते पचाद्यजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तमम्। करणीयम्। हरणीयम्। पटुजातीयः। मृदुजातीयः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

पदमञ्जरी

वेणुरित्यादि। 'संज्ञायामुपमानम्' इत्यस्यावकाशः—चञ्चा वध्रिका, विभाषाया अवकाशः—अनुपमानभूतो वेणुः शुष्क उपवने; वेणुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्वविप्रतिषेधः।

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ 'कुह विस्मापने', 'श्वठ क्रथ भाषणे' चौरादिकावदन्तौ। निघातस्यैवायमपवादो युक्तः? नैतदेवम्; यद्ययं निघातस्यापवादः स्यात्, तत्रैवायं ब्रूयात्—'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्, न हि स्वार्थम् ॥

न्यासः

धेति। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन।

वेणुरित्यादि। 'संज्ञायामुपमानम्' इत्यस्यावकाशः—चञ्चा, वध्रिकेति, अस्या विभाषाया अवकाशः—अनुपमानो वेणुशब्दः, शुष्को वने वेणुरिति वेति; यदा वेणुरिवेत्युपमानवेणुशब्दः कस्यचित् संज्ञा भवति तदा 'संज्ञायामुपमानम्' इति तस्याद्युदात्तत्वमिष्यते, तच्च पूर्वविप्रतिषेधाल्लभ्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्। 'कुह विस्मापने', 'शठ श्वठ सम्यगवभाषणे'—एतौ चौरादिकौ। 'श्रथ श्लथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः' ॥

उपोत्तमं रिति ॥ **चङ्यन्यतरस्याम्** ॥ **मा हि चीकरतामिति**। 'सन्वल्लघुनि

चङन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । 'न माङ्योगे' इत्यटि प्रतिषिद्धे 'हि च' इति निघातेऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति ।

उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोर्न भवति——मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्व अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । 'शरादीनां च' इति दीर्घः ।

आदिति किम् ? इक्षुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् ? खट्वावती । स्त्रियामिति किम् ? शरावान् । मतोरिति किम् ? गवादिनी ॥

पदमञ्जरी

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ उदाहरणे एकवचनातिक्रमणे हेतुर्मृग्यः । *मा हि दधदिति* । 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति च्लेश्चङादेशः ।

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ मतोः पूर्वं आकार इति । अर्थव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंल्लिङ्गमेव पठन्ति । उदाहरणे चातुरर्थिकः 'नद्यां मतुप्', 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां च' इति दीर्घत्वम् । *मतोरिति किम् ? गवादिनीति ।* मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्वग्रहणमपि न क्रियेतेति संज्ञाशब्दसम्बन्धिन आकारमात्रस्य प्रसङ्गः । पूर्वग्रहणं मतोरनन्तरस्य पूर्वस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—सानुमतीति ॥

न्यासः

चङ्परेऽनग्लोपे' इत्यभ्यासस्येत्वम् । अटि प्रतिषिद्ध इति । यद्यटः प्रतिषेधो यस्य तस्यैव स्वरः स्याद्धात्वकारस्य । 'हि च' इति निघात इति । प्रतिषिद्ध इत्यपेक्षते । यदि निघातो न प्रतिषिध्येत, तदा चङन्तस्योदात्तस्याभाव एव स्यात् ।

मा हि दधदिति । 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति च्लेश्चङ् ।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ उदुम्बरावतीति । उदुम्बरा अस्यां सन्तीति चातुरर्थिको मतुप्, 'मतोर्बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घत्वम् । **शरावतीति ।** अत्र 'शरादीनाञ्च' इति । **मतोरिति किम् ? गवादिनीति ।** 'मतोः' इत्यस्मिन्ननुच्यमाने तत्सम्बद्धं पूर्वग्रहणमपि नोच्येत, संज्ञाशब्दस्याकारमात्रस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । पूर्वग्रहणं

अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥

'संज्ञायाम्' इत्येव। अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति। अजिरवती। खदिरवती। हंसवती। कारण्डवती[1]। ङीप पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम्।

'अवत्या' इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत? नैवं शक्यम्; इहापि स्यात्—राजवती। स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्दः। वत्वं पुनराश्रयात्सिद्धम्॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

पदमञ्जरी

अन्तोऽवत्याः ॥ इहासन्देहार्थम् 'वत्या अन्तः' इत्यवचनादकारप्रश्लेषो निश्चितः।

तत्र प्रयोजनं पृच्छति—*अवत्या इति किमुच्यत इति*। अथावत्या इत्युच्यमानेऽपि राजवतीत्यत्र कस्मान्न भवति, भवति ह्येतदपि नलोपे कृतेऽवतीशब्दान्तम्? अत आह—*स्वरविधावित्यादि*। ननु चोदाहरणेऽपि मतोर्वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दान्तत्वं नास्ति? इत्याह—*वत्वं पुनरिति*। पुनःशब्दो नलोपाद्विशेषं द्योतयति॥

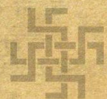
न्यासः

मतोरनन्तरस्यास्य यथा स्यात्। इह मा भूत्—सानुमतीति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चेहैव स्यात्—श्यामावती, उदुम्बरावतीत्यादि न स्यात्। पूर्वग्रहणात् पूर्वमात्रस्य भवति॥

अन्तोऽवत्याः ॥ **अजिरवतीत्यादि**। पूर्ववन्मतुप्। **पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तमिति**। अतस्तस्यायमपवाद इति शेषः। अथावत्या इत्युच्यमाने राजवतीत्येतस्मान्न भवति, अस्ति ह्येतदपि नलोपे कृतेऽवतीशब्दान्तम्? इत्याह—**स्वरविधावित्यादि**। कथमुदाहरणम्, यावता मतोर्वत्वस्यासिद्धत्वादत्रावतीशब्दान्तत्वं नास्ति? इत्याह—**वत्वं पुनरित्यादि**। पुनःशब्देन नलोपाद्विशेषं दर्शयति। लोपो ह्यसिद्धः, वत्वं पुनः सिद्धम्। कुतः? आश्रयात्। आश्रयः स्वरविधौ निमित्तत्वेनोपादानमित्यर्थः। अवतीशब्दस्यान्तोदात्तत्वं ब्रुवता वत्वमाश्रितम्, तस्मादाश्रयात् तस्य सिद्धत्वम्, अन्यथैवं वचनमनर्थकं स्यात्। न हि वत्वस्य सिद्धत्वमन्तरेणावतीशब्दान्तं किञ्चिदस्ति॥

---

१. 'वेत्रवती' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये। अहीवती। कृषीवती। मुनीवती[1]।

चौ ॥ २२२ ॥

'चौ' इत्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते। तस्मिन्परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। मधूचः पश्य। मधूचा। मधूचे। उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम्।

❀ चावतद्धित इति वक्तव्यम् ❀। दाधीचः। माधूचः। प्रत्ययस्वरएवात्र भवति।

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः।

पदमञ्जरी

ईवत्याः ॥ अहीवतीत्यादौ पूर्वं दीर्घः, 'संज्ञायाम्' इति वत्वम्। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

चौ ॥ *उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयमिति*। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य विभक्तिनिमित्तकः 'अचः' इति लोपः।

चावतद्धित इति वक्तव्यमिति। चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः; अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्ययः—दधीचः पश्येत्यादौ, तत्र यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते, तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम्, अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवादो भवति ॥

समासस्य ॥ *राजदृषदिति*। ननु च योऽत्र समासस्यान्तो दकारो नासौ

न्यासः

ईवत्याः ॥ अयमपि पित्त्वानुदात्तस्यैवापवादः, **अहीवतीत्यादि**। 'शरादीनाञ्च' इति दीर्घः, 'संज्ञायाम्' इति च वत्वम् ॥

चौ ॥ **उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयमिति**। **दधीच इति**। दध्यञ्चतीति क्विन्, 'गतिकारकोपपदात्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाञ्चेरकार उदात्तः। विभक्तावजादावसर्वनामस्थाने 'अचः' इत्यकारलोपे कृते सति 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, अतस्तस्यायमपवादः।

चावतद्धित इत्यादि। यदीदमञ्चेः पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते, तदा तद्धितं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानञ्चेदम्—अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन तद्धिते न भविष्यतीति ॥

समासस्य ॥ राजपुरुष इत्यादिषूदाहरणेषु समासपदानां तस्मिंस्तस्मिन् स्वरे प्राप्ते

---

1. 'कपीवती'—इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

कन्यास्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् ।

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानत्' इति हलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ
षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

पदमञ्जरी

स्वरभाक्, यश्च ततः पूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तः ? अत आह—*स्वरविधाविति* । न स्वरस्यैव विधिः, किं तर्हि ? योऽपि 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यादिः, सोऽपि स्वरविधिः; स्वराश्रयत्वात् । तेन सोऽपि विधिर्व्यञ्जनादौ व्यञ्जनान्ते च भवति । अत्र च ज्ञापकम्–'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इत्युक्त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः ।

नानास्वरापवाद इति । यद्यपि 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्ति, तथापि वर्जने

न्यासः

सतीदमारभ्यते, स आख्यायते । राजशब्दे तावत् 'कनिन् युवृषितक्षिराजि' इति कनिन्प्रत्ययान्तत्वान् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । एवं पुरुषेऽपि, स हि 'पुरः कुषन्' इति कुषन्प्रत्यान्तो व्युत्पाद्यते । ब्रह्मण इदमिति 'तस्येदम्' इति ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'कलस्तृपश्च' इति 'वृषादिभ्यश्चित्' बहुलवचनात् 'कमेर्दुक्' इति कम्बलशब्दो व्युत्पाद्यते, तेनायं चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः, 'अघ्न्यादयश्च' इति निपात्यते । अथ वा—'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्, 'कन्यायाः कनीन च' इति निपातनाद् वृद्ध्यभावः । तित्स्वरेणायमन्तस्वरितः सम्पद्यते । स्वनशब्दः 'स्वनहसोर्वा' इत बन्तत्वाद् धातुस्वरेणाद्युदात्तः । पटत् पटद् ध्वन्यत इति पटहशब्दः पृषोदरादित्वादन्तोदात्तः । शब्दशब्दः 'शाशपिभ्यां ददनौ' इति दन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तः । पचादिषु 'नदट्' इति पठ्यते, तेन 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि कृते तत्र च 'यस्येति च' इत्यकारलोपे कृत उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो नदीशब्दो भवति । घोषशब्दो घञन्तत्वान् ञित्स्वरेणाद्युदात्तः । पृषत्समिच्छब्दौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तौ ।

अथ राजपृषद्, ब्राह्मणसमिदित्यत्र कथमन्तो भवति, यावता योऽत्र समासस्यान्तो नासौ स्वरभाक्, यस्तु तस्मात् पूर्वः स तकारेण व्यवहितः ? इत्याह—**स्वरविधावित्यादि** । हलन्तेऽपीति । समासस्येदं विशेषणम् । **अन्तोदात्तत्वमिति** । समासे येऽच पूर्वे तदपेक्षया परस्याचोऽन्तत्वं वेदितव्यम् । तेन **नानापदस्वरस्यापवाद इति** । **समासेः**

पदमञ्जरी

विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नानास्वरप्रसङ्गः । तत्र राजशब्दः 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन्प्रत्यान्तत्वादाद्युदात्तः; 'पुरः कुषन्'—पुरुषः; ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः—अणन्तः; 'कलतृपश्च'; 'वृषादिभ्यश्चित्'; 'कमेर्बुक् च'—कम्बलः; 'कन्याराजन्यशिष्यामनुष्याणामन्तः' इति कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः; 'स्वनहसोर्वा' इत्यप्, धातुस्वरः; पटत्पटद्ध्वन्यत इति पटहः, पृषोदरादिरन्तोदात्तः; 'शाशपिभ्यां दनौ', पचादिषु नदडिति पठ्यते, टित्त्वान्ङीप्—नदी; उदात्तनिवृत्तिस्वरः; पोषशब्दो घञन्तः; 'शृदृभसोऽदिः' 'दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च' दृषत्, प्रत्ययस्वरः; समिध्यते ययेति समित्, सम्पदादित्वात्क्विप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—एते नानास्वराः, तेषामपवादः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

न्यासः

हि पदानां पृथक् स्वरो भवति । यदीदं नोच्येत, ततो नानापृथक्पदानां स्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादोऽयमुच्यते ॥

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां षष्ठस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः

—❀❀❀—

